

Ömer Faik Numanzade ve Azerbaycan Düşünce Tarihindeki Yeri

Nazım MURADOV*

Giriş

Siyasi ve kültürel sınırlarıyla Azerbaycan, bulunduğu coğrafya ve sahne olduğu siyasi, tarihi ve medeni olaylar nedeniyle Türk ve İslam dünyasının önemli kültür ve cazibe merkezlerinden biri olmuştur. Burası, Batı'nın doğusu, aynı zamanda Doğu'nun da kapısı olmakla birlikte, Batı'ya açılan önemli kapılarından biridir. Azerbaycan, aynı zamanda Türk (Altay) halkları ağırlıklı olmakla Hint-Avrupa, İber-Kafkas ailelerine mahsus dilleri konuşan birçok küçük halkın da vatanıdır.

19. yüzyılın başlarından itibaren gelişen olaylar, Rusların sıcak denizlere doğru harekete geçip doğu ve güneye doğru ilerlemeleri Azerbaycan'ın da bulunduğu Güney Kafkasya'da Çarlık Rusya'nın işgal olgusunu ön plana çıkarmıştır. Rusya ile İran arasında yaşanan savaşlar sonucunda 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmalarıyla Azerbaycan'ın tarihî toprakları parçalanmış ve bu coğrafyada Rus etkisi daha da güç kazanmıştır. Rusların bölgeyi işgalinin akabinde çok sayıdaki Azerbaycan hanlıklarına son vermesi, Osmanlı etkisini azaltması ve Tiflis merkezli Kafkasya Naipliğinin (Umumi Valilik) oluşturulmasından sonra Tiflis, Güney Kafkasya bölgesinin siyasi, idari ve kültürel merkezi hâline getirilmiştir. Fakat Çarlık Rusya'nın yüz on yılı aşkın (1804-1917) bir zaman dilimini kapsayan bölge hâkimiyeti modernleşmenin Anadolu (Osmanlı) yolunu kapatamamış, bu yıllarda

* Lefke Avrupa Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Dr. Öğretim Üyesi

Türkiye ve Rusya üzerinden olmak kaydıyla iki koldan çağdaşlaşma süreci karşılıklı olarak devam etmiştir. Rusya’da Bolşevik, Türkiye’de ise Cumhuriyet döneminin başlamasıyla Türkiye’nin siyasi-kültürel etkisinin durdurulma süreci hızlanmıştır. Sonraki on yıllık zaman dilimini kapsayan 1930’lu yıllar Türkiye etkisinin sürmesi için Azerbaycan aydınlarının çabaladığı son yıllar sayılabilir.

1. “Aydın” ve “Düşünce Adamı” Kimdir

Sözlük anlamı “Kültürlü, okumuş, görgülü, ileri düşünceli (kimse), münevver”¹ olan *aydın* kavramı, “sahip olduğu bilgi, görgü ve deneyim ile sıradan insanlardan farklı olarak, içinde yaşadığı topluma ve tüm insanlığa yararlı olan, onlara öncülük eden kişi”dir.”² Eleştirmen Memet Fuat, “Aydın Nitelikleri” adlı yazısında “aydın olmanın temelinde elbette bir bilgi birikimi yer alır ama bu birikimi sağlayacak olan yalnızca öğrenim kurumları değil, öncelikle okuma alışkanlığıdır. Arkasından da sanatlar gelir. Sanatlarla ilgilenmeyen bir kimsenin ‘aydın nitelikleri’ edinebilmesi olanaksızdır”³ demektedir. Grigori Petrov ise ünlü Fin aydını Snelman’ın diliyle “... Aydınlar halkın beynidir. Aydınların vazifesi halkın zekâsını, vicdanını, irade ve enerjisini uyandırmak, harekete geçirmektir. Halkın düşünme yeteneğini canlandırmak; işçileri, köylüleri ve toplumun alt kesimlerini daha iyi bir hayat kurmak için ne yapmaları gerektiği konusunda eğitmektir...” diyor.⁴

Sosyolog Ali Şeriatî, *İnsanın Dört Zindanı* adlı ünlü eserinde daha genel bir çerçeveye çizerek önce çok önem verdiği terim ve kavram ilişkisinden söz ettikten sonra konuya “insan” kavramını irdelemekle başlar. Şeriatî, “insan” kavramının incelikleri üzerinde durur. Ardından, “biyolojik insan” ile “sosyolojik insan”ı birbirinden ayırır ve “insan imek” [var bulunmak – ed.n.] ile “insan olmak” kavramlarının altını çizer. “İnsan imek”e “beşer”, “insan olmak”a da “insan” diyen Şeriatî, “insan olma” sürecinde a) “bilinçlilik” (varlığının farkında olan varlık); b) “seçme yeteneğine sahip; c) “yaratıcı özelliği” olan kişi olmak üzere üç vasfı (niteliği) kaydeder ve “insan”ın tanımını özetle şöyle yapar: “İçimizden her biri, öz benliğinin varabildiği ölçüde, gerçekten seçim yapabilme aşamasına ulaşabildiği ölçüde, sonra oluşmayı ve doğada bulunmayı meydana

1 Bkz. *Türkçe Sözlük*, Birinci Cilt (A-J), “aydın” maddesi, Türk Dil Kurumu Yay., 8. baskı, Ankara, 1998, s. 173; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, “münevver” maddesi, İstanbul, Çağrı Yayınları (7. Baskı), 1996, s. 1422

2 Sibel Akgün, Aydın Kimliği ile Nihat Erim’in Kıbrıs Sorunu’nda Yeri ve Önemi (1956 - 1965), *SOBİDER Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 13, Ağustos 2017, s. 71 (71-97).

3 Emin Özdemir, Eleştirel Okuma, Ankara, Ümit Yayıncılık, 1997, s. 21’den naklen Şerif Aktaş, Osman Gündüz, *Yazılı ve Sözlü Anlatım*, 17. Baskı, Akçağ Yay., Ankara, 2013, s. 58.

4 Grigoriy Petrov, *Beyaz Zambaklar Ülkesinde (Atatürk’ün Okulların Müfredatına Konulmasını İsteddiği Kitap)*, (Rusçadan çeviren Elnur Osmanov), Koridor Yayınları, İstanbul, 2007, s. 88.

getirebildiği ölçüde ... ‘insan’ olabilmiştir.” Şeriatî, insan olabilme sürecinde 1) “Düşünüyorum, demek ki varım!” (Descartes);⁵ 2) “Duyumsuyorum, demek ki varım!” (Gide) ve 3) “Başkaldırıyorum, demek ki varım!” (Albert Camus) aşamalarının da öneminden söz ederek⁶ bu kavramları iyice irdelemenin ardından “... Başlangıçtan beri bilinçsiz bir kul olarak ibadet eden insanın ibadeti değersizdir. Başkaldırma bilincine ulaştıktan sonra itaat eden insanın itaati ise iradî bir itaattir. Şu hâlde insan, tabiat içinde seçebilen tek varlıktır...” der. Sonra ise “... İnsan üç boyutlu, üç yetenekli bir varlıktır. Bu yetenekler önce öz benliğinin... bilincine varma yeteneği; (ikincisi) özgür olma özelliği, üçüncüsü de sanayi ve güzel sanatlar alanında yaratıcılık niteliğidir” der. Tahlillerini Kur’an-ı Kerim’i referans göstererek sürdüren Ali Şeriatî’ye göre “İnsan, bütün tabiat varlıklarından ayrı olarak öyle bir varlık olur ki başkaldırabilir, seçebilir, bilinçlenebilir, doğaya karşı yaratıcılık yeteneğini kullanabilir... Şimdi bu bilinçli, seçebilen ve yaratıcı varlık, **dört zorlayıcı gücün, dört zindanın baskısı** altındadır ki, bu güçler, insanı öz benliğinin bilincine varmaktan, yaşamı çevresindeki seçim yeteneğini kullanmaktan ve yaratıcılık yeteneğinden yararlanmaktan alıkoymaktadır. Maalesef çağımız insanının büyük trajedisi buradadır... İlk olarak irade sahibi, bilinçli ve yaratıcı insan, **ilk zorlayıcı gücün – Doğa’nın baskısı** altındadır, bu zorun tutsağıdır. Doğa baskısı (Natüralizm), Tabiat temeline özellikle yaslanmaktadır, oldukça önemli ölçüde de gerçeklik payı vardır. **İkinci zorlayıcı güç Tarihin (Historizm) baskısıdır...**; **üçüncüsü Toplum baskısıdır** (Sosyologizm), **dördüncüsü ise ‘Ben’ duygusudur** ki buna da ‘Biyologizm’ demek mümkündür.⁷

Ali Şeriatî’nin çizdiği bu çerçeveyi, ana hatlarıyla “insan olma”, “aydın olma”, “düşünce adamı olma” için de temel bir normatif gibi kabul edebiliriz. Ömer Faik Numanzade’nin, bunların farkında olup-olmadığını ve bu kriterlere uyup-uyupmadığını tespit etmeden önce kendisinin, içinde bulunduğu muhit ekseninde “imek”ten “olmak”a doğru çabalarını ve bu çabalar sonucunda elde ettiği sonuçları gözden geçirmeğe çalışalım.

2. Ömer Faik Numanzade’nin “İnsan İmek” Muhiti

1937’de SSCB KGB’si tarafından kurşuna dizilerek öldürülen Numanzade’nin pek uzun olmayan (65 yıllık) hayatı A. Camus’un “Başkaldırıyorum, demek ki varım!” ilkesine uygun bir şekilde sürüvermiştir, diyebiliriz. Haksız saydığı

5 Descartes’in “İnsan, dünyadaki nesnelere hakkındaki doğru bilgiyi ancak edilgen bir idrak ve anlama ile edinir” görüşü, varoluşun merkezine düşünceyi koymasının bir diğer kanıtıdır.

6 Bkz. Ali Şeriatî, *İnsanın Dört Zindanı* (Çeviren: Hüseyin Hatemi), 5. Baskı, İşaret Yay., İstanbul, 1997, s. 20

7 Şeriatî, s. 28.

şeylere karşı başkaldırı, ölü balıklar gibi akınla değil, diri balıklar misali her türlü akına karşı yüzmə, toplumsal konularda kimseyə taviz verməmə, açıq sözlülük, sert dil, kendinə özgü üslup və obyektiv eleştirilə, yanlışları göstərərək onlardan kurtulmaq üçün nələr yapılması gerektiğini və çözümlərini göstərən ... kimi xüsusiyyətlər, Ömər Faiq Numanzadə'nin aydın şəxsiyyətinin əsas xüsusiyyətləri olmuşdur.⁸ Ömər Faiq Efəndi'nin, bu xüsusiyyətlərə sahib olabilmək üçün ömrü boyuncaya ağır bəndlər ödədiyini, içində bulunduğu karanlıqları aydınlatmaq üçün bir mum kimi yanıp eridiğini və bu "yanma"yı da gönüllü bir şəkildə öz həyat tərzi həlqə gətirdiyini söyləyə bilərik.

Adı hər zaman Cəlil Məmmədquluzadə ilə birlikdə çəkilən Ömər Faiq Numanzadə, 1872 yılında Gürcistan'ın Ahalsih (Ahıska) kazasının Azğur köyündə doğmuşdur. Ömər Faiq Numan Ali oğlu, dünyaya gəldiyi muhiti, xatirələrinin ilk cümləsiylə şöyle anlatıyor:

"1878 yılının yazı. Öğlən vakti idi. Ahalsih [Ahıska] kazasının Azğur köyündəki molla məktəbində dizlərim üstə yerə çöküp sallana sallana 'Rəbbi yessir vela tu'əssir sehhlil ələynə ya müeyyisir' i əzberliyərdüm..."⁹

Ömər Faiq'in "eməl dostu"¹⁰ Cəlil Məmmədquluzadə də "*Hatirətim*"ın baş kısmı və "Karanlıq" adlandırdığı bölümündə şu cümlələrə yer veriyor:

"Gözlerimi ömrümdə ilk dəfə açtığım andan itibərən dünyayı karanlıq gördüm. Bu karanlıqta ilk işittiklərim isə şunlardır: "Allahu Ekber! Allahu Ekber!"¹¹

Numanzadə, Ahıska'nın o yıllarda başqa yerlərdən pek fərqli olmayan karanlıq muhitini xatirələrində anlatmaya davam ediyordur.¹² Dayısı ilə birlikdə gittiği İstanbul'daki Fatih Mədrəsəsi də 10 yaşlı Ömər Faiq üçün Azğur'dan pek fərqli deyildir və çağın gerisindedir.¹³ Ömər Faiq, Fatih Mədrəsəsi'ndən sıklıq Darüşşafəqə Məktəbi'ne gəçər və buradakı təhsilini (1883-1891) tamamlayır. İstanbul Galata Postahanesi'ndəki çalışma illərindən (1891-1892) sonra Jön

8 Ömər Faiq Numanzadə, *Xatirələrim*, "Gənclik" nəşriyyatı, Bakı 1985, s. 5.

9 Numanzadə, *Xatirələrim*, s. 9; Ömər Faiq Numanzadə, *Kafkasya'dan İstanbul'a Hatirələr* (Haz. İrfan Murat Yıldırım, Fazıl Gökçək), Akademik Kitabevi, İzmir 2000, s. 3.

10 Abbas Zamanov, içində bir iki şəxsin də bulunduğu kişiləri "eməl dostları" adlandırmaktadır.

11 Cəlil Məmmədquluzadə, *Xatirətim*, "Gənclik" nəşriyyatı, Bakı 1971, s. 3.

12 Numanzadə, *Xatirələrim*, s. 9-18.

13 Numanzadə, *Xatirələrim*, s. 20-25.

14 Ömər Faiq'in, Paris'teki İttihatçılarla əlaqə içində olduğu, onlarla düzənli əlaqə qurduğu, onun öz yazdıqlarından hərəklə söylənə bilər. Ö. Faiq, Prens Sabahattin'in Hüseyin Tosun adlı bir şəxsi, Abdulhamit qarşıtlı fəaliyyətlərdə bulunmaq üçün gəvələndirdiyini; Türkiyə'nin bu idarədən kurtulması üçün Avropa'da, Mısır'da fəaliyyət göstərən Jön Türklərdən Ahmed Rızai'yi, Abdullah Cəvdət'i uzun zamandan bəri tanıdığını yazıyor. Bkz. Ömər Faiq Numanzadə, *Seçilmiş əsərləri*, "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı 1992, s. 453'tən naklənlər Azər Turan, *Ali Bey Hüseyinzadə*, Moskva, Salam-Press, 2008, s. 41.

(Genç) Türkler ile birlikte Sultan Abdülhamit karşıtı eylemlere katılır.¹⁴ Ardından, sahip olduğu siyasi görüşlerinden dolayı İstanbul'u terk edip vatanına dönünce bu karanlık muhitte olumlu anlamda hiçbir ilerleme, hiçbir değişiklik görmez. Bu vahim durumu değiştirmek için kollarını sıvayıp işe girişme isteği, mektep açma, köy çocuklarını yeni usul eğitimle tanıştırma çabaları sonuçsuz kalmakla yetmezmiş gibi adı "Gâvur Ömer"e de çıkar.¹⁵

Mirza Aliekber Sabir'in tabirince "atılan toplara diksinmeyen" bu karanlık muhit 20. yüzyılın başlarında da değişmemiştir. Numanzade hayatının Tiflis (1894), Şeki (1894-1896), Gence (1896) dönemlerinden sonra rahatsızlığından dolayı iki yılını (1896-1898) geçirdiği Azgur köyünde ve genel olarak Ahıska bölgesinde durum yine aynıdır. Bunu 1899'un sonlarında *Tercüman* gazetesine gönderdiği ve gazetenin 7 Yanvar (Ocak) 1900/18 Ramazan 1317 tarihli 1. sayısında (s. 3) "Ahıska'dan Mektup (İdareye)" adıyla yayımlanan mektup-yazısından¹⁶ da anlıyoruz. Geleceğin Molla Nasreddincisi, bu derginin benimseyeceği bir dil ve üslupla; sert, sade ve açık ifadeleriyle kendi "insan imek" muhitini şöyle anlatmaktadır:¹⁷

"Cenap muharrir,

Cemaatimiz çok rahattır – ne yeni mektebimiz var, ne de eski! Cemaatimiz merhametlidir – sanat (zanaat, meslek) mektebinin bir hayli harcını çekip, Ermeni, Yahudi ve Gürcü etfâlini (çocuklarını) meccanen (bedava) okutturur. Cemaatimiz kanaatlidir – öküz ve eşek işlerinden gayrılara bakmazlar, bu sebeple uyezdlerimizde (kazalarımızda, ilçelerimizde) bir Müslüman demircisi, yemenicisi (ayakkabıcısı) bulunmaz. Ama küçük bir köyde, meselâ Azgur'da, Müslümanların parasıyla geçinen beş büyük meyhane, altı kahvehane vardır. Bu hesapça, 40 bin cana bir usul-i credit mektebi düştüğü hâlde, yirmi eve bir meyhane ile iki kahve isabet ediyor. Maarifimiz de o derecedir ki dört saat uzak olan Gori Darülmualiminin'de bizden ancak bir Müslüman var. Cemaate rehber olacak devletlilerimiz, beylerimiz az değildir. Hayıf ki maarife, millete olan himmetleri pek azdır. Bu sebepten camilerimiz viran, mekteplerimiz perişan, hâlimiz yamandır."¹⁸

Ö. Numanzade"¹⁹

15 Nemanzade, *Xatirələrim*, s. 36-38.

16 Bu yazının Rusçası, *Tercüman*'ın Rusça versiyonu olan *Perevodçik*'in aynı tarih ve sayısında "İz Axalkalax" başlığı ve *U. Nogmad* [doğrusu 'Nogman' veya 'Nugman' olmalıdır] *Zade* imzasıyla yayımlanmıştır.

17 Bu mektup ilerde dil, üslup, söylem ve Numanzade'nin düşünce yapısı yönlerinden de ele alınacaktır.

18 Gaspıralı İsmail Bey de Kafkasya seyahati sırasında Ömer Faik'in yazdıklarının doğruluğuna âdeta emin olmak için uğradığı Ahıska'da aynı berbat durumla karşılaşmış, gözlemlediklerini can sıkınlığıyla biraz da geçiştirerek şöyle anlatmıştır: "... Ahıska'da bir Cuma mescidi var. Dışarı büyük kapısı çamurla, mal tersiyle suvanmış! Azgur köyünün mescitleri ise inanılsın, ahırdan daha harap. Yanbaşlarındaki Yahudi, Gürcü kiliselerinin mükemmeliyetinden ibret alacak gözler kör olmuş. Bu şehirler büyüklerinin, medeniyet yolunda hiçbir eserleri yok..." (*Tercüman*, 23 Dekabr (Aralık) 1901 / 25 Ramazan 1319, Sayı: 47) Bkz. İsmail Gaspıralı, *Zakafkazya Boyu: Ahıska ve Ahalkalek, Seçilmiş Eserleri: 3 Dil – Edebiyat – Seyahat Yazıları* (Neşre hazırlayan Yavuz Akpınar), Ötüken Yay., İstanbul 2008, s. 348-349.

19 *Tercüman*, 7 Yanvar [Ocak] 1900/18 Ramazan 1317, Sayı: 1, s. 3.

Tercüman

“Allah ıslâh eylesin, insanların da sa’y ve gayreti lâzımdır. Mahallin uleması kahvehanelere gedik olmuş gibi gün boyu tavla oynama(k)dan ise, özlerinin ve cemaatin tahsil ve terbiyesine himmet etseler, gayretin iptidasından addolunup ıslâha mübaşeret olmuş olurdu.”

Gaspıralı İsmail Bey de Kafkasya seyahati sırasında Ömer Faik’in yazdıklarının doğruluğuna âdeta emin olmak için uğradığı Ahıska’da aynı berbat durumla karşılaşmış, gözlemlediklerini can sıkınlığıyla biraz da geçiştirerek şöyle anlatmıştır:

“(…) Ahıska’da bir Cuma mescidi var. Dışarı büyük kapısı çamurla, mal tersiyle sıvanmış! Azgur köyünün mescitleri ise inanılsın, ahırdan daha harap. Yanı başlarındaki Yahudi, Gürcü kiliselerinin mükemmeliyetinden ibret alacak gözler kör olmuş. Bu şehirler büyüklerinin, medeniyet yolunda hiçbir eserleri yok...”²⁰

3. Ömer Faik Numanzade’nin Muhiti ve Faaliyetlerinin Azerbaycan’daki Birinci Dönemi

Ömer Faik Numanzade’nin doğum tarihi, kaynakların neredeyse tamamında 1872 olarak gösterilse de doğum yeri, vefat tarihi ve vefat yeri hakkında birbiriyle örtüşmeyen bilgiler bulunmaktadır. Numanzade’yi en derinden araştıran Şamil Gurbanov’a, aynı zamanda Yavuz Akpınar’a ve *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi* (TDTEA)’ne göre edibin doğum yeri Gürcistan’ın Ahalsih (Ahıska) kazasının Azgur köyüdür.²¹ Vefat²² yeri ve tarihini Yavuz Akpınar “Gence?” 1937, İsa Habıbbeyli Bakü, 1938 olarak belirtmiştir. TDTEA’ya ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi’ne²³ göre yazarın ölüm yeri ve yılı Tbilisi (Tiflis), 1937 olarak belirtilmiştir. 2012 yılında Bakü’de neşredilmiş

20 *Tercüman*, 23 Dekabr (Aralık) 1901/25 Ramazan 1319, Sayı: 47. Ayrıca bakınız: İsmail Gaspıralı, Zakaşkazy Boyu: Ahıska ve Ahalkelek, *Seçilmiş Eserleri: 3 Dil – Edebiyat – Seyahat Yazıları* (Neşre hazırlayan Yavuz Akpınar), Ötüken Yay., İstanbul 2008, s. 348-349.

21 Bkz. Nemanzade, *Xatirələrım*, s. 4; Yavuz Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yay., İstanbul 1994, s. 471; *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi* (Nesir-Nazım) *Azerbaycan Türk Edebiyatı IV*, Kültür Bakanlığı Yay. 1481, *Türk Dünyası Edebiyatı Dizisi 32*, Ankara 1993, s. 203; İsa Həbibbəyli, *XX. əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları*, “Nurlan”, Bakı 2004 (ss. 77-80), s. 77; Şüreddin Memmedli’ye göre Ahıska kazasının Agara köyünde doğmuştur. Bkz: Şüreddin Memmedli, Ahıskalı Ömer Faik Numanzade’nin Edebî Kişiliği ve Bir Makalesi, http://www.ahıska.org.tr/wp_pdf/sayi13/parcali/39_sayi13.pdf (Erişim tarihi: 03.08.2018).

22 Aslında ise Numanzade kendi eceli ile ölmemiş, kurşuna dizilmiştir.

23 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, II cild, s. 285-286.

“Qardaş Köməyi (Kardeş Yardımı)” kitabında yer alan bilgi notunda ise doğum yeri Tiflis vilayətinin Ağsuri²⁴ köyü, vefat tarihi ise 1941 olarak belirtilmiştir.²⁵

Ömer Faiik Numanzade 65 yıllık ömrünün yarısından fazlasında Azerbaycan ile ilgili meselelere kafa yormuştur. Azerbaycan ziyalı muhitinde, aydınlar arasında, Abbas Zamanov’un tabiriyle, “Ömrünün 45 yılı içtimai faaliyette, siyasi mücadelelerde, Azerbaycan matbuatının sayfalarında boy gösteren idea (fikir) tartışmalarında geçmiştir.”²⁶

Konumuzun dışına çıkmamak için Numanzade hayatının Azerbaycan’da geçen dönemini kronolojik olarak özetliyor²⁷ ve özellikle aktif gazeteciliğinin başladığı 1903 sonrası yıllar üzerinde duruyoruz:

Şeki (1894-1896): Şeki’de Yukarı Cuma Mescidi yanında taştan yapılmış iki katlı, dört odalı usul-i cedit mektebinde öğretmenlik yapmıştır.²⁸

Gence (1896): Ö. F. Numanzade’nin Şeki’de hastalanarak Gence’ye gelmesi, iyileşmek için birkaç ay burada (Hacikent’te) kalması, onun şehirdeki eğitim-öğretim hayatıyla tanışmasına da olanak sağlamıştır. Şehir ve çevresindeki Türk-Müslüman ahalinin, burada ikamet eden Ermenilerden geride kaldığını söyleyen Numanzade, Şeki-Gence karşılaştırması da yapmakta ve “Şeki, hacı, efendi ocağı olduğu gibi; burası (Gence) de meşhedi, kerbelayî, ahund kaynağı idi” demektedir.²⁹ Aslında o yıllarda Gence’deki *Şah Abbas Mescidi Mektebi*’nin ıslah edilerek usul-i kadimden usul-i cedide geçmesi, *Cemiyet-i Hayriye*’nin kurulması Kırım’da çıkan *Tercüman* gazetesinin sayfalarına *Terakki Eserleri* adıyla yansımıştır.³⁰

İkinci kez Şeki (1898): Azerbaycan’da iyi bir usul-i cedit muallimi gibi bilinen ve artık Şeki’yi de iyi tanıyan Numanzade, 1898’de ikini kez buraya geldiğinde, muallim olarak çalıştığı dönemde gördüğü Şeki, birkaç yıl önceye göre daha da ilerlemiş, “zamanın gerektirdiği maarif yoluna girmeye, fanatizmden, gelenek

24 2012 tarihinde açıklama niteliğinde verilmiş bu yazıda köyün ismi yanlış belirtilmiştir. Keza Ahıska’da böyle bir köy bulunmazken muhtemelen Azgur köyünün Gürcüce ismi olan “Atskuri”den yanlış uyarlanmıştır [ed.n.].

25 *Qardaş Köməyi (Kardeş Yardımı)*, TİKA, Azərbaycan GYF, Bakı 2012, s. 201.

26 Abbas Zamanov, “Ömər Faiik Nemanzadə”, *Seçilmiş əsərləri* (Çapa hazırlayan İsa Həbibbəyli), “Çinar-Çap” nəşriyyatı, Bakı 2003 (s. 221-229), s. 221.

27 Bkz. İsa Həbibbəyli, *XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yazıçıları*, “Nurlan” nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 77-80.

28 Daha geniş bilgi için bkz. Nemanzade, *Xatirələrım*, s. 39-55.

29 Nemanzadə, *Xatirələrım*, s. 56.

30 “Terakki Eserleri”, *Tercüman*, 22 İyul [Temmuz] 1897 / 5 R.-evvel 1315, Sayı: 29, s. 2-3.

zincirlerinden az çok kurtulmaya başlamış” idi.³¹ Birkaç muallimi, yüz elli öğrencisi olan *Şeki Usul-i Cedit Mektebi*’nde Faik Efendi’nin de önemli bir rolü olduğu inkâr edilemez.³²

Numanzade, *Tercüman* gazetesine Şeki’den “Muallim Numanzade” imzasıyla mektuplar da yollar:³³

“Bazı şehirlerde usul-i cedit mekteplerindeki şakirdânın (öğrencilerin) ekseri mektepten çıktıktan sonra daha büyük mekteplere ya ki medreselere girmeyip ya ki giremeyip babalarının eski sanatıyla iktifa ediyorlar (yetiniyorlar). Malûmât-ı ilmiye ve fenniyeleri (ilim ve fen konusundaki bilgileri) az olduğundan, ne baba sanatlarını terakki edebiliyorlar, ne de yeni ve müfit bir iş tutabiliyorlar. Bu hâller mülâhaza olunup gayrılara bir numune olmak üzere Şeki mektebinde bu yıldan itibaren sanat şubesi tesis olunacaktır. / İbtida-yı hâlde şakirtlere ipek kurdu ya ki böceği asramak (beslemek, büyötmek) hususta ilmî ve nazarî ders verilecektir. İşbu teşebbüs cenap kadının (kadı cenaplarının) ve cemaatin himmetinden meydana geldiği, ilerde mektebimizde sıbyana (çocuklara) birkaç türlü iş gösterileceğine kefildir.

Muallim Numanzade³⁴

Numanzade’nin bu mektubunda yumuşak bir üslup kullanarak anlattıkları ile hatıralarında anlattıkları karşılaştırılınca, gerçek tablonun tamamlandığı görölmektedir. Şeki’deki eğitim-öğretim faaliyetlerinin usul-i kadimden usul-i cedide geçişi; eğitimdeki değişikliğin asrın talepleri doğrultusunda gerçekleşmeye başlaması; radikal bir şekilde değil, ikna yoluyla ve “maarif neşri ile” hayata geçmişti. Usul-i cedit sisteminin Rusya’ya bağlı Türk-Müslüman topraklarında yaygınlaşmasının öncüsü olan Gaspıralı İsmail Bey’in temel yaklaşımının ikna olması, sadece Azerbaycan’da değil, genel olarak tüm Kafkasya’da takdir ettiği yerlerin başında da Şeki’nin gelmesi bir tesadüf değildir.³⁵

Bakü (1900): Bakü’ye çalışmak için ilk gidiş tarihinin 1900 yazında olduğunu belirten Numanzade, buradaki geri kalmışlıktan şikâyetçi olup “Bakü,

31 Numanzade, *Kafkasya’dan İstanbul’a Hatıralar*, s. 73.

32 Şeki Usul-i Cedit Mektebi’ni tesis eden Hayriye Cemiyeti’nin üyeleri için bkz. “Terakki Eserleri”, *Tercüman*, 22 İyul 1897 – 5 R. Evvel 1315, Sayı: 29, s. 2-3.

33 Bu yazımın Rusçası, *Tercüman*’ın Rusça versiyonu *Perevodçik*’te de (s. 89) “G.[ospodin] *Nugman Zade nam pişet*” [Cenap Numanzade bize yazıyor] giriş cümlesiyle “Nuxi” haber başlığı altında özetlenerek yayımlanmıştır.

34 Bkz. *Tercüman*, 5 İyün [Haziran] 1898/28 Muharrem 1316, Sayı: 22, s. 3.

35 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Nazım Muradov, “Tercüman Gazetesinde Gence, Nuha (Şeki) ve Çevresi”, VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi (Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi), 13-15 Ekim 2015 / Gence /Azerbaycan, II. Cilt (Yayına haz.: Merve Uğur), TC AKM Yayınları, Ankara 2017 (ss. 1705-1770).

(...) maarif ve medeniyetçe Tiflis, Gence, Şeki gibi şehirlerin yanında yüzü kara idi” yazmaktadır.³⁶ Onu burada sevindiren tek şey ise Hacı Zeynelabidin Takîyev’in açtığı kız mektebidir.³⁷ Numanzade bu çağdaş mektebin imkânlarından öylesine etkilenmiştir ki “Hayr-ı Mazlume” imzasıyla bir yazı yazıp, İstanbul’da çıkan *Servet-i Fünun* dergisine yollamış, dönemin birçok gazetesi de bu yazıyı *Servet-i Fünun*’dan alıp yayımlamıştır.³⁸ *Tercüman* gazetesi de Hacı Zeynelabidin Takîyev’in açtığı bu okulla ilgili çok sayıda yazı yayımlamıştır.³⁹

Şamahı (1900-1902): Şamahı’da da muallimliğe başlayan Numanzade, *Şeki Usul-i Cedit Mektebi*’nin ders programını burada da uygulamaya başladıklarını, din derslerini zahirde fazla gösterip aslında ise fen ve dil derslerine ağırlık verdiklerini belirtmektedir. Ayrıca Sünni-Şii çocuklarının bir arada okuduklarını, Çarlık Rusya Devleti tarafından gönderilen müfettişleri kandırmak için “İstanbul kitaplarının ciltlerini söküp Bahçesaray kitap ciltlerinin aralarına koyduklarını” yazmaktadır. 31 Ocak 1902 tarihli Şamahı depreminde enkaz altında kalıp ağır yaralandığı için buradan ayrılmak zorunda kalan Numanzade, Şamahı’da fanatizmin diğer yerlere göre daha derin kök saldıığını yazar. Ömer Faik Efendi, Şamahı uyezdinin şeyhliklere bölündüğünü, Hakani, Nesimi, Seyyid Azim (Şirvani), Ünsizade kardeşler, (Abbas) Sıhhat, Nâsîh, Terrah, Hadi gibi aydın insanların vatanı olan Şamahı’nın, “aptal, dalkavuk, dilenci âlimler”e teslim edildiğini yana yakıla dile getirmektedir.⁴⁰

Tiflis (1903-1911): Numanzade hayatının Tiflis dönemi, aydınlanma, birikimini ortaya koyma, usul-i cedit eğitimi alanından aktif bir gazetecilik alanına geçip ciddi bir faaliyet gösterme dönemi sayılabilir. Bu dönemi a) *Şark-i Rus* gazetesi dönemi (1903-1905); b) *Gayret* matbaası (neşriyatı) dönemi (1906) ve c) *Molla Nasreddin* dergisi dönemi (1906-1911) olmak üzere üçe ayırmak mümkündür ve aşağıda onların her biri üzerinde özetle durulacaktır.

36 Numanzade, *Kafkasya’dan İstanbul’a Hatıralar*, s. 75.

37 Nemanzade, *Xatirələrim*, s. 61; 60.

38 Numanzade’dan naklen Manaf Süleymanov, *Eşitdiklerim, oxuduqlarım gördüklerim*, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı 1989, s. 175-176.

39 Söz konusu yazılardan birkaçının sadece künyesini vermekle yetiniyoruz: Bir Milyonluk Hayr-ı Hayrat, *Tercüman*, 31 Dekabr (Aralık) 1900 / 22 Ramazan 1318, Sayı: 48, s. 2-3; Kız Mektepleri, *Tercüman*, 16 İyun (Haziran) 1901 / 14 R. Ahir 1319, Sayı: 26, s. 2; Mektep İlanı, *Tercüman*, 16 İyun (Haziran) 1901 / 14 R. Evvel 1319, Sayı: 22, s. 1; Bir Müslimenin Mektubu, *Tercüman*, 9 Sentyabr (Eylül) 1901 / 9 Cemaziyülahir 1319, Sayı: 33, s. 3; Bakü Kız Mektebi, *Tercüman*, 8 Oktyabr (Ekim) 1901 / 7 Receb-i Şerif 1319, Sayı: 37, s. 2; Bakü’de Aleksandra Kız Mektebinin Resm-i Küşadı, *Tercüman*, 22 Oktyabr (Ekim) 1901 / 23 Receb-i Şerif 1319, Sayı: 39; Hoşnidî ve Tebrik Telegramları, *Tercüman*, 31 Oktyabr (Ekim) 1901 / 2 Şaban 1319, Sayı: 40, s. 2.

40 Nemanzade, *Xatirələrim*, s. 61-73; Numanzade, *Kafkasya’dan İstanbul’a Hatıralar*, s. 77-87; 89-91

Ahıska (Azgur) (1912-1917): Numanzade'nin anıları 1878-1906 yıllarını kapsadığından,⁴¹ hayatının bu dönemi – matbuat organlarında çıkan birkaç yazısı hariç – pek aktif ol(a)madığı yıllar sayılır ve hastalığı nedeniyle 1911-1917 yıllarını vatanı Ahıska'nın Azgur köyünde geçirdiği söylenir.⁴² İsa Habibbeyli de edibin hayat hikâyesini kronolojik bir şekilde özetlerken 1911'den sonra doğrudan 1919-1920 yıllarına geçmiştir.⁴³

Bilindiği gibi, Ömer Faik Numanzade'nin Celil Memmedguluzade ile birlikte 1905 yılında Tiflis'te kurdukları *Gayret* matbaası (aynı zamanda neşriyatı) ve 7 Nisan 1906'dan itibaren çıkarmaya başladıkları *Molla Nasreddin* dergisinin 1906-1917 (Tiflis), 1921 (Tebriz) ve 1922-1931 (Bakü) olmak üzere üç dönemi vardır. Bunlardan birincisinde “daimî muharrirlerinden ve müessislerinden olmuş”⁴⁴ (özellikle 1906-1911) en aktif ikinci kişi Numanzade'dir. Numanzade'nin hatıralarını ve seçilmiş eserlerini yayına hazırlayan Şamil Gurbanov'a göre, 1913-1915 yılları arasında “Lağlağı” imzasıyla yazılan makaleler Numanzade'ye aittir. Şamil Gurbanov, 1912-1913'te *Molla Nesreddin* dergisinde çıkan karikatürlerde de Ömer Faik Efendi'nin emeği olduğu görüşündedir.⁴⁵

4. Mehmet Emin Resulzade'nin Ömer Faik Numanzade Atıfları⁴⁶

Mehmet Emin Bey, “muhterem arkadaşı” ve gazetecilikteki ustası olarak gördüğü Ömer Faik Bey'in yazılarına sıkça başvurmuş, onun görüşlerinden yola çıkarak kendi meramını beyan etmiştir. Resulzade'nin Numanzade atıflarından birkaçını kuşbakışı gözden geçirmeğe ve onları, Ömer Faik Bey'in bir düşünce adamı olması yönünden sırasıyla aşağıdaki gibi yorumlayabiliriz:

Resulzade, “Endişeli Alâmetler” makalesinde⁴⁷ şöyle demektedir:

41 Bkz. Şamil Qurbanov'un önsözü, s. 3.

42 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, II cild s. 285.

43 İsa Həbibbəyli, “Ömər Faiq Nemanzadə”, *XX. əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları*, “Nurlan”, Bakı 2004 (ss. 77-80), s. 80.

44 Azeri Matbuatının Muhtasar Tarihçesi, *Yeni Kafkasya* dergisi, 3. Yıl, Sayı: 9, TEAS Press, İstanbul 2018 (ss. 132-135), s. 132; Zamanov, s. 225

45 Ş. Qurbanov'dan naklen Aynur Askerova, ‘Molla Nasreddin’ Dergisinin Görünmeyen Yüzü: Ömer Faik Numanzade, 21. *Yüzyılı Nasrettin Hoca İle Anlamak Uluslararası Sempozyum* / Akşehir, 8-11 Mayıs 2008. Sempozyum bildiri kitabı: 21. *Yüzyılı Nasrettin Hoca İle Anlamak*, Ankara 2009 (ss. 105-120), s. 113-114; 119.

46 Bu başlık, sadece Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri*, III Cild (1915-1916), (Hazırlayan: Şirməmməd Hüseynov), “Elm” nəşriyyatı, Bakı 2012 kitabındaki bazı atıflardan hareketle oluşturulmuştur.

47 Rəsulzadə, s. 58

“(...) ‘zulüm, taaddi ve cebr’in neden ibaret olduğunu bir az olsun tasavvur edebilmek isteyenler Faik Efendi’nin makalelerini, bilhassa ‘Bir lokma ekmek’ini okusunlar.”⁴⁸

“İnsanlara Hürriyet, Milletlere İstiklâl!” söylemini⁴⁹ kendi ideali olarak kabul edip tüm hayatını, canından çok sevdiği milleti ve ülkesini bu hedeflere ulaştırmak için harcayan Mehmet Emin Bey’in, “hürriyet” ve “istiklâl” kavramlarının karşıt anlamlısı olan “zulüm, taaddi ve cebr”i Numanzade’nin ilgili yazısından da ilham alarak ortaya koyup şekillendirdiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda, Numanzade ve eserleri, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kuruluşu sırasında onu fikri yönden besleyen bir kaynak niteliğindedir.

20 Mart 1915 tarihli *İkbal* gazetesinin 891. sayısında yayımladığı “Bazı Yazılar Münasebetiyle” yazısında Resulzade şöyle demektedir:

“Qardaş Kômäyi’nde (Kardeş Yardımı)⁵⁰ Ömer Faik Efendi’nin ‘Umidsizlik’ unvanı ile bir makalesi vardı. Bu makalesinde Faik Efendi kendilerine has olan bir hassasiyetle bütün tabaka ve sınıflarımızın atalet ve hareketsizliğinden şikâyet ediyor ve bunların hamısını (hepsini) bir yas ve pişmanlığa tutulmuş gördüğünden, ümitvar olmaya ve var kuvvetle çalışmaya davet ediyordu.”⁵¹

Numanzade, “yas ve pişmanlığa tutulmuş” soydaş ve dindaşlarına ümit aşıl原因an, onların istikballe ilgili kötümser düşüncesini değiştiren, muhataplarını mutlu bir gelecek konusunda motive eden pozitif bir fikir adamı olarak görülmektedir. “Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez!” inancını doğuran da bu inam ve düşüncedir.

Resulzade *İkbal* gazetesinin 19 Fevral (Şubat) 1915 tarihli 869. sayısında yayımladığı “Bayramın (Nevruz bayramının) Yaklaşması Münasebetiyle” yazısında da Numanzade’nin bir yazısına atıfta bulunarak “Dindaşlarının ağlar gözlerine yazıklanmayan ağalar – Faiq Efendi dediği gibi – kendi gözlerinin kuvvetli olduklarına hiç inanasınlar” sözlerini hatırlatmaktadır.⁵²

48 Ömer Faik Numanzade’nin bu makalesi *İkbal* gazetesinin 19 Yanvar (Ocak) 1915 tarihli 842. sayısında yayımlanmış ve 1992’de Bakü’de çıkan *Seçilmiş Eserleri*’nin 210-213. sayfalarında yer almıştır.

49 Bu söylemin analizi için bkz: Muradov Nazım, Mehmet Emin Resulzade’nin ‘İnsanlara Hürriyet, Milletlere İstiklâl!’ Söylemi Üzerine Notlar, 100. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Uluslararası Kongresi’nde Eskişehir, 26-27 Mayıs 2018 (Editörler: Mehmet Topal, Rza Mammadov), Eskişehir 2019 (ss. 369-387).

50 1915 yılının Mart ayında tek sayı çıkmış *Qardaş Kômäyi* gazetesi kast edilmektedir. Konuyla ilgilenenler *İkbal* gazetesinin 13 Mart 1915 tarihli 885. sayısında ‘M. E. Resulzade’ imzasıyla çıkan “Qardaş Kômäyi” Neşri Münasebetiyle” yazısına bakabilirler. (M. E. Resulzade, Eserleri, III. c., s. 91-93) Daha etkili olup ses getiren resimli *Qardaş Kômäyi – Herbedeler Nefine* dergisi ise Mayıs 1917’de çıkacaktır.

51 Resulzade, s. 97.

52 Resulzade, s. 80.

Numanzade “göz” metaforunu ustalıkla kullanıp “ağlar göz” ve “basiretsiz göz” mecazlarından yola çıkarak “ağlar mazlumları görmeyen veya görmek istemeyen ‘asilzade’ kanaat önderleri sadece vicdansız değil, aynı zamanda basiretsiz kör şeytanlardır!” şeklinde okuyabileceğimiz sert bir söylem kullanmış, âdeta Müslümanların yüz yıllardan beri içinde buldukları vahametli durumun neticesinden hareketle sebebini açıklamıştır.

Resulzade, *Açık Söz*’ün tam 22 sayısında bir yazı dizisi olarak 11 bölüm şeklinde yayımlanan uzunca (30 s.) “Mekteb ve Medrese” makalesinde de Ömer Faik’in gündeme getirdiği eğitim konusunun çok önemli olduğunu belirtmekte ve kendisiyle ilgili şunları yazmaktadır:

“Kurslardaki talim dili hakkında muhterem arkadaşımız Ömer Faik Efendi Açık Söz’ün 144. sayısında gayet haklı olarak kendi reylerini beyan buyurmuşlardır. Esasen Faik Efendi ile bir (aynı) fikirde olduğumuz şüphesizdir. Gelecek makalemizde Faik Efendi’nin çok münasip bir zamanda kaldırdığı (ortaya koyduğu) bu mesele hakkındaki fikri ve mütalaamızı da tafsilen izaha say edeceğiz!”⁵³

Numanzade’nin “talim dili” ve “ana dilde eğitim” meselelerindeki hassasiyeti vurgulanmış, atıf yapılan yazısı da çok önemli bir konuyla ilgili gündem oluşturan başmakale gibi değerlendirilmiştir. Üstelik Numanzade’nin gündeme getirdiği bu konuyu tartışanların başında Resulzade gelmiş ve verdiği “Faik Efendi’nin çok münasip bir zamanda kaldırdığı (ortaya koyduğu) bu mesele hakkındaki fikri ve mütalaamızı da tafsilen izaha say edeceğiz!” sözüyle konuyu gündemde tutacağını da vadedmiştir. Nitekim Resulzade verdiği sözü tutmuş, 11 bölümlük “Mekteb ve Medrese” yazısının⁵⁴ 6. bölümünün sonundaki vaadinden sonraki bölümlerde dil konusunu ayrıntılı olarak masaya yatırmıştır.⁵⁵ Burada Numanzade’nin “ufuk açıcı bir fikir babası ve düşünce adamı” özelliği Resulzade tarafından teslim edilmiştir.

Resulzade, aynı yazısında Numanzade’nin milleti için yaptığı bir diğer hizmetle ilgili şunları yazmaktadır:

“Rudolf cenaplarının yukarda adı çekilen layihısından Açık Söz okuyucuları evvelce muhterem arkadaşımız Ömer Faik Efendi’nin kısmen dünya yüzü görmeyen makalelerinden (makaleleri sayesinde) haberdar, sonra da mezkûr layihanın sayfalarımız vasıtasıyla neşrolunan tercümesi ile aşına olmuşlardı.”⁵⁶

53 Rəsulzadə, s. 444.

54 “Mekteb ve Medrese” yazısının tam metni için bkz. Rəsulzadə, s. 427-457.

55 Numanzade’nin dil yazıları, dil hassasiyeti, dilbilim meseleleri konusundaki görüşleri için bkz. Qalibə Hacıyeva, *Ömər Faiq Nemanzadənin əsərlərində dil və dilçilik məsələləri (Metodik vəsait)*, “Nurlan” nəşriyyatı, Bakı 2007.

56 Rəsulzadə, s. 448.

Atıftan da görüldüğü gibi Mehmet Emin Bey, çok yönlü bir düşünce adamı olan Numanzade'nin, Rus matbuatını yakından izlediğini, Müslümanların/Türklerin eğitimi konusundaki art niyetli Rusya projelerini Ömer Faik Bey'in açığa çıkarıp ifşa ettiğini ve soydaşlarını, beklenen tehlikelere karşı seferber etmeğe çalıştığını belirtmektedir. Burada Numanzade'nin bir diğer aydın kişiliğinin – her türlü bedeller ödemeğe hazır olan cesaretli ve milli çıkarları her şeyden üstün tutan fedakâr bir vatansever özelliğinin – altı çizilmiştir.

Açık Söz gazetesinin 22 Dekabr (Aralık) 1915 tarihli 67. sayısında yayımladığı “Blok ve Fraksiya Meselesi” makalesinde M. E. Resulzade şunları yazar:

“Müselman (Müslüman) vekilleri, malûm olduğu üzere ayrı bir milli heyet teşkil ediyorlar. Buna göre bloka girince blokun, kendilerine bir şey verdiğini bilmeli idiler. Blok programında Müslümanlar için ciddi bir şey olmadığı, şüphesiz ki arkadaşımız Faik Efendi'nin dediği gibi ‘layla’ (ninni) değil, hakikattir. Bu hakikati blokçular muhtelif milli heyetler namına teklif olunan zararsız katnamenin (kararnamenin) reddetmesi ile de ispat etmişlerdir.”⁵⁷

Resulzade'nin yazdığı bu satırlardan; Numanzade'nin, vatandaşlık görevini sonuna kadar takip eden talepkâr bir gazeteci ve iyi bir seçmen olduğu, Devlet Duması'na gönderilen Müslüman vekillerin faaliyetini yakından izlediği, seçilen milletvekillerinin itimadı tam olarak doğrultmadıklarını çekinmeden belirttiği ve Müslüman vekillerin zamanı öldürmek ve uyumak işini daha iyi bildiklerini dile getirdiği anlaşılmaktadır. Numanzade'nin yazılarına nispetle daha yumuşak bir dil ve üslup tercih eden Resulzade, Ömer Faik'i haklı bulup ona katıldığını açıkça yazmıştır.

Rusya Devlet Duması'nda Müslüman milletvekilleri olarak bulunan Sadri Maksudi (Arsal) ve Muhammed Yusuf beylerin Müslüman fraksiyonunun “blok”a (ittifaka) girip-girmemesi konusundaki tartışmalarına katılıp, özellikle Maksudi Bey'in *Yulduz*'daki yazısına Muhammed Yusuf Bey'in cevaben belirttiği “Başbilenlerimiz atıl ve batıldılar, ancak tenkide yarıyor, müspet bir iş için çalıştıkları yoktur” görüşüne Ömer Faik Numanzade itiraz etmektedir. Resulzade'ye göre Ömer Faik Efendi tenkidi çok faydalı görmekte ve Rusya Müslümanları arasındaki hevesizliği Duma'daki Müslüman fraksiyonu üyelerinin, “milleti ellerinde tutan büyük cemaat hâdimlerinin” ruhsuzluklarında, hareketsizliklerinde ve fedakâr olmamalarında aramaktadır.⁵⁸

57 Rəsulzadə, s. 279.

58 Rəsulzadə, s. 280.

Numanzade, söz konusu yazısında hem Sadri Maksudi'yi hem de onun muhalifi olan Muhammed Yusuf'u eleştirmiş, tüm konularda son derece objektif ve hakkaniyetli olan Resulzade'yi de kendi safında bulundurmamayı başarmıştır. Numanzade, Devlet Duması'na seçilen Müslüman mebusların hakkını da teslim etmiş, onları, “bilgisiz” (cahil) değil, “ruhsuz, hareketsiz (tembel) ve gayri-fedakâr” olarak adlandırmıştır. Numanzade'nin bu eleştirileri, aydın ve düşünce adamı kriterlerinden birkaçını – milli ve manevi değerlere sahip olup muhatapları arasında kötü intiba bırakmamayı; duyarlı, aktif, fehmi ve gözü açık olmayı; cesaretli, yılmaz ve fedakâr olmayı – açıkça ortaya koymaktadır.

23 ay ömür sürmüş (28 Mayıs 1918 – 27 Nisan 1920) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin fikrî temellerinin atılmasında, bu cumhuriyetin kurucusu Resulzade Mehmed Emin Bey tarafından örnek alınan Ömer Faik Efendi'nin de rolü olduğu, yukarıda sıraladığımız atıflardan anlaşılmaktadır.

Genel olarak baktığımızda, Resulzade'nin, Numanzade yazılarından aktardığı fikir ve ifadelerin her biri üzerlerinde ciddi analiz yapılması gereken söylemlerdir. Bu söylemler hiç değilse ontolojik ve hermeneutik yönden incelenmeli, Numanzade şahsiyetinin bilinmeyen, bir o kadar buğulu gibi görünen veya pek söz edilmeyen tarafları ortaya çıkarılmalı ve okuyucusuyla buluşturulmalıdır.

5. Ahıska Hükûmet-i Muvakkatası Reisi Ömer Faik Numanzade

Hayatının hiçbir döneminde apolitik olmayan Ömer Faik Numanzade, aktif siyasetle de meşgul olmuştur. Kaynaklarda “Cenub-i Garbî Azerbaycan Muvakkatî Hükûmeti”; “Araz Türk Cumhuriyeti /Araz Türk Hükûmeti”; “Cenub-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti”; “Kars Demokratik Cumhuriyeti/Kars İslam Şurası” adlarıyla (ve bu kurumlarla ilişkili) anılan⁵⁹ Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti uzun yıllar süren gergin bir tarihsel sürecin ve Birinci Dünya Savaşı sonunda İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) arifesi ve sonrasında kurulmuş, kısa süreli küçük hükûmetler şeklinde faaliyet göstermiştir. Numanzade'nin hükûmet reisliği yaptığı Ahıska Hükûmet-i Muvakkatası da 29 Ekim 1918'de Ahıska Müslümanları tarafından tesis edilmiş, Numanzade de Ahıska Türkleri adına Osmanlı hükûmetinden bazı isteklerde bulunmuştur.⁶⁰ Ahmet Ender Gökdemir, bu hükûmetlerin faaliyetini büyük bir kahramanlık sayarak şöyle değerlendirir: “İşte Hasan Tahsin'in İzmir'de, Sütçü

59 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, I cild, “Lider” nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 308; Ahmet Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 111, Ankara 1989, s. 35.

60 Gökdemir, s. 38-40.

İmam'ın Maraş'ta, Şahin Bey'in Antep'te başlatmış olduğu mücadele ne ise, Cihangirzade İbrahim, Ömer Faik (Numanzade), Ekberzade Emir beylerin de Kars, Ahıska ve Nahçıvan'da başlatmış olduğu mücadele aynı mânâyâ geliyordu..."⁶¹

Burada da Numanzade'nin, kendi halkını mümkünse siyasi, hiç değilse kültürel haklara kavuşturmak isteyen bir aydın faaliyeti içinde bulunduğunu görmekteyiz. Tiflis'in sadece Gürcistan'ın değil, genel olarak Kafkasya'nın siyaset ve kültür merkezi olması nedeniyle Gürcüler, eğitim konusunda da diğer Kafkasya halklarından daha ileride olmuşlardır. Ömer Faik'in de Ahıska Türkleri arasından çıkan az sayıdaki eğitilmiş biri olarak, bu siyasi görevi de üstlenmesi şaşılacak bir şey değildi, zira diğer Kafkasya halklarının siyasi liderleri de daha çok gazeteci geçmişli olan kişilerdi.

6. İkinci kez Bakü – Gence - Bakü Faaliyetleri (1919-1937)

Ömer Faik Numanzade 1919'da Bakü'ye muhteşem bir dönüş yaparak, 1921 yılına kadar burada bulundu. Onun Bakü'ye ikinci gelişi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC) dönemindeydi. Kurucu liderinin Mehmet Emin Resulzade olduğu ve onun da Ömer Faik Efendi'yi hep "muhterem arkadaşımız" olarak adlandırdığı AHC'de, Azerbaycan Türk maarif ve matbuatına çeyrek asırdan fazla hizmet etmiş bu yılmaz ve fedakâr insanın değerinin bilinmesi şaşılacak bir şey değildi. Numanzade her şeyden önce milli mefkûrenin yerleşmesini sağlayan usul-i cedit eğitiminin mahir bilicisi idi. Usul-i cedidin Azerbaycan'daki en önemli merkezi olan Şeki'de, AHC'nin ilk başkenti Gence'de ve Azerbaycan'ın önemli kültür merkezlerinden biri olan Şamahı'da eğitim vermiştir. O, Gaspıralı İsmail Bey'in Azerbaycan'daki temsilcilerinden sayılırdı. İkinci önemli husus ise Ö. F. Numanzade'nin ünlü bir gazeteci olması idi. Öyle bir gazeteci ve düşünce adamıydı ki kalemini hiçbir zaman satılığa çıkarmamış, bütün hayatını eğitimsiz halkın fanatizm zihniyetini değiştirmeye harcamıştı. Onun *Tercüman*, *Şark-i Rus*, *Molla Nasreddin*, *Hayat*, *İrşad*, *Füyûzât*, *İkbal*, *Açık Söz*, *Qardaş Köməyi* (Kardeş Yardımı) ve diğer gazete ve dergilerde milli-beşeri ruhlu yüzlerce yazısı yayımlanmıştı. İşte böyle bir aydının Bakü'ye ikinci gelişi tarihi olay niteliği kazanmıştı. *İstiklal* gazetesi 10 Mayıs 1919 tarihli sayısında yayımladığı "Ömer Faik Efendi" yazısında Numanzade'nin Bakü'ye gelişini âdeta bir bayram havasıyla yansıtmış, okurlarına şu sözlerle duyurmuştu:

"Bizim muharrirler âleminde şerefli bir mevki tutan; Türklüğün, İslamlığın en inamlı ve dirahşan (parlak) bir siması olarak bilinen ve yenilmez bir kalp,

61 Gökdemir, s. 224.

dönmez bir aşkla mücadelesinde sebat gösteren sevgili ve büyük arkadaşımız Ömer Faik Efendi Bakü'ye geldiler. Ömer Faik Efendi Tiflis'te ağır günlerde kaldığı bir zamanda Azerbaycan Türk demokrasisi tesirler, hüznler içinde bulunmuş; onun kurtulması, onun kırılmayan kaleminin, sönmeyen milliyet sevgisinin yine (yine) berhayat olmasını bütün millet arzu etmiş idi. Ömer Faik Efendi Türklük mefkûresini, inkılap fikrini en müstesna bir surette temsil eden bir simadır. O, bazen milletin dertlerini yazar, bazen millete ümitler verir, ümitsizlik zamanında ümitvar⁶² olur. Bir fedakâr ve kahraman gibi vazifesini ikmal eder ve bütün bunlardan sonra itikâfâne⁶³ bir tarafa çekilir idi.”⁶⁴

Oldukça ciddi söylemler içeren bu cümleler, Azerbaycan Halk Cumhuriyetini kuran siyasi irade sahiplerinin manevi zenginliğinin, vefa duygusu ve kadirşinaslığının da göstergesi idi. Numanzade Ömer Faik Bey'i çağdaşlarına kısaca tanıtmak için kullanılan bu ifadeler, aslında onun şahsiyeti hakkında tarihe önemli bir not düşümü niteliğindedir: “Bizim muharrirler âleminde şerefli bir mevki tutan...” tamlamasında 20. yüzyılın başlarındaki Azerbaycan matbuatının “şerefli olmayan” mensuplarından da söz edilmiş, Ömer Faik Bey'in ise “şerefli arasında da özel bir konuma sahip olduğu” vurgulanmıştır. Nitekim “birincilerin temsilcilerini” Üzeyir Bey'in “O Olmasın, Bu Olsun” filminde de görebiliyoruz. “Türklüğün, İslamlığın en inamlı ve dirahşan (parlak) bir siması olarak bilinen...” tamlamasındaki Numanzade, iki önemli akımın Milliyetçilik ve İslamcılığın yükselmesine hizmet eden kişi gibi gösterilmiştir. Onun bu hizmeti, aynı zamanda Azerbaycan bayrağının mavi ve yeşil renklerinin termiz ettiği (sembolleştirdiği) siyasi-ideolojik düşüncenin yükseltilmesi demektir ki Numanzade'nin çağdaşlık (seküler) yönünden yani bayraktaki kırmızı rengin simgelediği değerlerden ileride ayrıca söz edilecektir. “Yenilmez bir kalp, dönmez bir aşkla mücadelesinde sebat gösteren...” Ömer Faik Bey, öncelikle yürekli bir yiğit adam ve işine (kalemine) aşkla sarılan güvenilir bir mücadele eridir. O, zamanın hızlı medcezirlerine uyup ikide bir mevkiinden feragat eden kişilerden de değil, sabit-kadem bir milliyetperverdir. “Sevgili ve büyük arkadaşımız Ömer Faik Efendi...” ifadelerinin, *İstiklâl* yazarı Resulzade'ye ait olduğunu düşünüyoruz. Nitekim Mehmet Emin Bey, Ömer Faik Efendi için benzer ifadeleri önceki senelerde de sıkça kullanmış idi.⁶⁵ “(...) Bakü'ye geldiler” ifadesinde ise ağırlanmaktan

62 Ömer Faik Numanzade'nin “Ümidvar” müstear adıyla yazdığı da kast edilmektedir.

63 Metinde “itikârâne” şeklinde gösterilen kelime yanlış yazılmış veya yanlış okunmuş olmalıdır. Metnin *İstiklâl* gazetesindeki orijinaline ulaşamadık. Bizce kelimenin doğrusu “i'tikâfâne”dir. Anlamı da “Bir yere kapanıp ibâdetle vakit geçirircesine...; itikâfa çekilircesine...”dir. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (“i'tikâf” maddesi), 18. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001, s. 468

64 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, II cild s. 285

65 Rəsulzadə, s. 279, 444, 448.

mutluluk duyulan aziz bir insanın teşrif etmesi (gelişleriyle şereflelendirmesi) ifade edilmiştir.

“Ömer Faik Efendi Tiflis’te ağır günlerde kaldığı bir zamanda Azerbaycan Türk demokrasisi tesirler, hüznler içinde bulunmuş...” cümlesinde Ömer Faik Efendi’nin Gürcistan Türkleri ve Müslümanlarının hakları için mücadele ettiği vurgulanmış, milli-kültürel sınırların siyasi sınırlardan çok daha geniş olduğunu altı çizilmiştir. Burada Azerbaycan Halk Cumhuriyeti siyasi iktidarının, Azerbaycan dışında yaşayan soydaşları konusundaki irade beyanını da görüyoruz. Numanzade’nin zor durumda kalmasına, hapisten kurtulmasına duyarsız kalmayan Azerbaycan Türk demokrasisinin “tesirler ve (sırf bu nedenle de) hüznler içinde bulunması” ise üzerinde ayrıca durulması gereken bir söylemdir. Nitekim söz konusu günlerin siyasi atmosferinde dış etkenlerin baskısından söz edilmektedir.

“Onun kurtulması, onun kırılmayan kaleminin, sönmeyen milliyet sevgisinin yine berhayat olmasını bütün millet arzu etmiş idi” sözleri ise “imkân ve gerçeklik farkı”nın büyük olduğuna bir işarettir. Anlaşılan, AHC iktidarı Numanzade’yi hapisten kurtarmaya çalışsa da bunu o günlerde başaramamış, milletçe dua etmiştir. Bu, aslında açıkça münasebet bildirmektir. Komşu Gürcistan’ın suçlu olarak görüp tutukladığı Ömer Faik Numanzade, Azerbaycan’da bir kahraman olarak sevilmektedir. Resulzade’nin “Ömer Faik Efendi Türklük mefkûresini, inkılâp fikrini en müstesna bir surette temsil eden bir simadır” cümlesi, Numanzade’nin Çarlık Rusya karşıtı siyasi hareketlerde bir inkılapçı gibi yer aldığını ifade etmekle birlikte, “düşünce devrimcisi” yönünü de gözler önüne sermektedir. Resulzade’nin kavram ve söylem hassasiyeti, düşünce, dil ve ifade berraklığı, çok sevip saydığı Numanzade’nin karakter çizgilerini büyük bir ustalıkla okuyucuya da kabul ettirir. “O, bazen milletinin dertlerini yazar, bazen millete ümitler verir, ümitsizlik zamanında ümitvar olur.” Milletini kötümserlikten çıkarmak, onu motive etmek, acımasız psikolojik savaşların galibi durumuna getirmek için çaba göstermek, futuralist bir yaklaşımı benimsemektir. Burada Numanzade’nin ümit vermekle kalmayıp “Ümitvar” müstear adıyla makaleler yazdığına da vurgu yapılmıştır. 10 Mayıs 1919 tarihli *İstiklâl* gazetesinden naklettiğimiz parçadaki son cümlede – “Bir fedakâr ve kahraman gibi vazifesini ikmal eder ve bütün bunlardan sonra itikâfâne bir tarafa çekilir idi” – ise Numanzade’nin, bütün bu hizmetleri karşılıksız yapmış olduğu takdir edilmiş, onun nefesine hâkim kişilikte bir insan olduğuna vurgu yapılmış, millet yolundaki hizmetlerini mükemmel bir şekilde tamamladıktan sonra fedakârlıkla kenara çekildiği ve kahraman olmasına rağmen göz önünde bulunmamaya çalıştığı dile getirilmiştir.

Ömer Faik Numanzade, Bakü’de sadece tecrübeli bir maarifçi ve usta bir gazeteci olarak karşılanmamış, kendisine aynı zamanda Gürcistan Türklerinin

bağımsızlığı uğrunda mücadele eden ve bu yolda ağır bedeller ödeyen siyasi bir lider olarak da kucak açılmıştı.

İlginçtir ki, Güney Kafkasya Bolşevikler tarafından işgal edildikten sonra da Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi (RKP MK) Kafkasya Bürosu, Numanzade'nin bilgi ve deneyimini kendi yararına kullanmaya çalışmıştır. RKP MK Kafkasya Bürosu 5 Temmuz 1921 ve 7 Temmuz 1921 tarihli toplantılarında Gürcistan Müslüman ahalisi arasında Komünist Partisi propagandasını güçlendirmek amacıyla Gürcistan Müslümanlarının seçkinlerinden oluşan özel bir komisyon kurmuş ve bu komisyona Kavtaradze, Kvirkelia, Tumanov ve Ömer Faik Numanzade'yi dâhil etmişti. Komisyon başkanlığına getirilen kişi de Numanzade'dir.⁶⁶

İkinci kez Gence (1923-1927) yaşamında Ömer Faik Efendi, Gence Ziraat Yüksekokulu Müdürü olarak görev yapmış, 1927 yılında rahatsızlığı nedeniyle emekliliğe ayrılmıştır.⁶⁷ Numanzade hayatının Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) dönemine denk gelen bu yıllarda Sovyetler Birliği'nde yaşayan halkların milli düşünce zemini yok edilmeye başlanmıştı. Lenin ve Stalin'e muhalif olan herkes ortadan kaldırılıyordu. Kerenski'ye, Sultangaliyev'e acımayan Stalin, yıllardan beri Lenin'in yanında bulunan Nerimanov'u bile 1925'te muammalı bir şekilde öldürtmüştü. Milli ruhlu matbuat susturulmuş, meydan ne yaptığı ve henüz ne olacağı belirsiz Sovyetlere övgüler yağdırmakla meşgul yeteneksiz gazetecilere teslim edilmişti. Böyle bir dönemde Ömer Faik Efendi'nin aktif bir gazetecilik faaliyeti söz konusu bile olamazdı.

Ömer Faik Efendi'nin hayatının son dönemi üçüncü kez Bakü'de yaşadığı dönemdir (1928-1937). Lenin'in vefatından (Ocak 1924) sonra Stalin'in bütün rakiplerini ortadan kaldırarak ilk hamleleri yapması da bu dönemdedir. Ömer Faik'in, siyasi tarihe "repressiya dönemi"⁶⁸ olarak geçen bu yıllardaki çalışmaları değerlendirilirken sert siyasi baskı yıllarının başlangıcı olan bu dönemin ağır şartları mutlaka dikkate alınmalıdır. Numanzade, kadim dostu Celil Memmedguluzade'nin de son nefesinde (4 Ocak 1932, Bakü) yanı başında bulunmuştur.⁶⁹

Ömer Faik Efendi, 1937'de tutuklanıp Tiflis'te kurşuna dizilmeden önceki hayatının son aylarını da Bakü'de yaşamıştır.

66 Gürcistan KP MK'nın 07.07.1921 tarihli toplantısının protokolü ve RDSSTA, f.64, s.1, i. 1, v. 133'ten naklen Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti: 1920-1939*, "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı 2012, s. 209

67 Həbibbəyli, 2004, s. 80.

68 Latince "repressio" kelimesinden türemiş olup, bastırma, baskı anlamlarına gelmektedir. Türkçe literatürde "tasfiye" olarak geçmektedir [ed.n.]

69 Hamide Mehmedkuluzade, *Azərbaycan'da Yenilikçi Bir Öncü: Celil Mehmedkuluzade* (Hazırlayan: Fatma Özkan), T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 2002, s. 203.

7. Çağdaşlaşma / Aydınlanma (Maariflenme) / Sekülerleşme ve Numanzade

7.1. Çağdaşlaşma / Aydınlanma / Sekülerleşmenin Araçları

Düşünce adamı olmak, “dile ve düşünceye biçilen deli gömleklerini yırtarak yeni bir yol açmaya (kendini) mecbur (hissetmek)”,⁷⁰ mensubu olduğu sosyal topluluğa çağ atlatmak, hiç değilse onu çağın gerisinde kalmaması için ileriye götürmeye çalışmaktır. Bunlar ise ancak çağdaşlaşma ile mümkün olabilirdi. Çağdaşlaşma kavramının özellikle o dönem için çok etkili iki araçından kısaca söz etmek istiyoruz. Onlardan biri eğitim, diğeri matbuattır.

Eğitimin sadece araç değil, aslında amaç olduğunu belirtmeliyiz. Numanzade ve Memmedguluzade'nin faaliyeti ile Gaspıralı İsmail Bey'in eğitim faaliyeti arasında ilginç benzerlikler bulunmakla birlikte Gaspıralı'nın usul-i cedit ve gazetecilik faaliyetinin onlarınkine göre daha planlı ve disiplinli, aynı zamanda senkronize olduğunu söylemeliyiz. Aralarında ciddi üslup farkı da olan bu aydınların, zamanı kullanma konusundaki yaklaşımları da farklıdır. *Molla Nasreddinci* aydınlar, kara mizah yolunu seçip (hedef kitleyi kamçılıyıp) ona çağ atlatmak isterken, Gaspıralı daha sabırlı olup hedef kitleyi cehaletle suçlamak yerine maariflenmesi için ikna etmek yolunu seçmiş, aceleci davranmanın faydasız olacağını düşünmüş ve genelde haklı çıkmıştır. Mirza Celil ve Ömer Faik'in başarısı ise *Molla Nasreddin Edebi Mektebi* yani ekolü oluşturmaları, siyasi olayları daha fazla etkileme, yönlendirme imkânlarına sahip olmalarıdır. Ömer Faik'e göre “muallim – milletin terakki seviyesi; mektep ise istikbâl ümitgâhı”dır; “Her millet maarifle yaşar, cehaletle yok olur.”⁷¹

Cehaletle savaşın ikinci önemli aracı ise matbuattır. Çağdaşlaşma ve aydınlanmanın eğitim ayağı uzun vadede hesaplanmış bir yatırım ve proje iken, matbuat kısmı daha güncel ve anında etkisini gösteren bir araç niteliğindedir. Numanzade'ye göre gazete demek “âlemin aynası, zamanenin keskin kılıcı, cism-i hayatın ruhu, milletin ölçüsü, mizanı” demektir.⁷² Gaspıralı'nın *Tercümanı*, kendisinin planladığı mükemmel bir sistemin (mekanizmanın) bir parçası iken “Molla Nasreddin'i tabiat özü (kendisi) yarattı, zamane özü yarattı.”⁷³

70 Yakup Bilgin Koçal, Bizim Düşüncemiz..., *Türk Düşüncesi*, Fikri-Kültürel Dergi, Sayı: 1, Kış 2012, s. 1

71 Numanzade Eserleri'nden naklen Memmedli, s. 40.

72 Memmedli, s. 38.

73 Məmmədquluzadə, *Xatiratım*, s. 74

7.2. Matbuatın Çağdaşlaşma Sürecindeki Rolü

Yukarda özetle söz ettiğimiz sürecin son 60-70 yılı aynı zamanda Osmanlı coğrafyası dışındaki Türk dünyasında milli matbuatın da ortaya çıktığı, modernleşme sürecinde son derece etkili olduğu yıllardır. Çağdaşlaşmanın bütün ağırlığını neredeyse tek başına omuzlayan milli matbuat, Türk dünyasına gerçek anlamda bir çağ atlatmış; onu ataletli “köhne dünya”dan uzaklaştırmaya çalışarak iyi yönde modernleştirmeye başlamış; Azerbaycan, İran Azerbaycanı (hatta Orta Asya) Türklerinin dünyevi değerleri benimsemesinde büyük rol oynamıştır.

22 Temmuz 1875'te Bakü'de Hasan Bey Melikzade Zerdabî tarafından çıkarılan *Ekinci*; 6 Aralık 1879'da Tiflis ve (son 11 sayısını) Şamahı'da Said Ünsizade'nin çıkardığı *Ziya* (diğer adı *Ziya-yı Kafkasiye*); 10 Nisan 1883'te Gaspıralı İsmail Bey'in Kırım'ın Bahçesaray şehrinde çıkardığı *Tercüman* ve 1883-1891 yılları arasında Celal Ünsizade'nin Tiflis'te çıkardığı *Keşkül* gazeteleri,⁷⁴ Çarlık Rusya'da yaşayan Türklerin ilk matbuat organları, ilk basın kurlangıçlarıdır. 1881'den itibaren Rusça çıkan *Kaspi* gazetesinin 1891'de Muhammedağa Şahtahtinski'nin [Şahtahtlı – ed.n.] redaktörlüğe davet edilmesiyle başlayan birinci dönem, özellikle de Ekim 1897'den başlayan Hacı Zeynelabidin Takîyev'in maddi desteğiyle Alimerdan Bey Topçubaşov'un redaktör olarak temsil ettiği ikinci dönemi⁷⁵ yani 1881, 1891, 1897 yılları, 19. yüzyılın sonu Azerbaycan matbuat (aynı zamanda çağdaşlaşma ve modernleşme) tarihi açısından son derece önemli tarihlerdir.

Azerbaycan'da eğitim yönünde büyük faaliyetleri olan, maarifi yayan ve belli başlı ölçüde aydınlanmayı da sağlayan bu matbuat organlarının, Tanzimat döneminde Anadolu'da çıkan gazeteleri örnek aldığı da bilinmektedir. Azerbaycan'ın ilk gazetecileri dönemin Osmanlı matbuatından haberdardır.⁷⁶ İstanbul'da ve Osmanlı devletindeki rejimden memnun kalmayıp ülkeyi terk eden kişiler tarafından Avrupa'da Türkçe yayımlanan *Takvim-i Vakâyi* (1831), *Cerîde-i Havâdis* (1840), *Tercümân-ı Ahval* (1860), *Tasvîr-i Efkâr* (1862), *Muhbir* (1867), *Hürriyet* (1868), *İbret* (1870), *Tercümân-ı Hakikat* (1878)⁷⁷ gazeteleri Güney Kafkasya'ya da ulaşmaktadır. İran Türklerinin 1876'da İstanbul'da Farsça çıkardıkları *Ahter* gazetesi de onlardandır. Çok sayıdaki Rusça gazete ve dergilerin bu “en uzun yüzyıl”daki etkisi de yadsınamaz.

74 Bkz. Yavuz Akpınar, 1905'e kadar Rusya Türklerinde Matbaalar ve Matbuat: 1, *Yeni Türk Edebiyatı Dergisi*, Sayı: 2, Ekim 2010, s. 139-144.

75 Bkz. Nazım Axundov, *Sənədlərin dili ilə*, “Yazıçı”, Bakı 1980, s. 83-112; 113-133; 134-155; 156-179.

76 Hasan Zerdabî, “Rusya'da Evvelimci Türk Gazetesi”, *Hayat gaz.*, 28 Dekabr (Aralık) 1905, Sayı: 129, s. 4.

77 Bu ve diğer gazeteler, mecmualar konusunda özet bilgiler için bkz. Saadetin Yıldız, *Tanzimat Dönemi Edebiyatı*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2006, s. 28-37.

8. Numanzade'nin Azerbaycan Düşünce Tarihindeki Yeri

İsa Habıbbeyli, 20. yüzyılın başlarında faaliyet gösteren Azerbaycan yazarlarını ele aldığı çalışmasında Ömer Faik Numanzade'yi "Tenkidî Realizm Edebi Cephesi"ne dâhil etmektedir.⁷⁸ Azerbaycan edebiyatının bu cephesinde yer alan ediplerin, ağırlıklı olarak *Molla Nasreddin* dergisi etrafında bir araya gelen veya *Molla Nasreddin* üslubunu benimseyen yazar ve şairler olduğunu görüyoruz. Bu cephenin mensupları arasında Ömer Faik Numanzade ile birlikte Celil Memmedguluzade, Mirza Aliekber Sabir, Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Mehmet Said Ordubadi, Üzeyir Hacıbeyov, Muhammedağa Şahtahtinski, Ali Nazmi, Aligulu Gamküsar, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Aynalı Bey Sultanov, Aliabbas Müznib, Mirzaali Muciz Şebüsteri, Bayramali Abbaszade ve Marağalı Zeynelabidin bulunmaktadır.⁷⁹

Ömer Faik Numanzade'nin, 20. yüzyılın başında yayımlanan iki önemli matbu organda (*Şark-i Rus* gazetesi ve *Molla Nasreddin* dergisi) yükü omuzlayan fakat pek sorumluluk taşımayan "ikinci adam" olması dikkat çekmektedir. Numanzade'nin bu seçimi, çoğu yerde bilinçlidir.

1898 yılının Şubat ayında Şeki'ye ikinci kez gelip birkaç yıl muallimlik yapan Ömer Faik Efendi, burada ne yapacağını ve nasıl davranacağını bilir. *Mescit Mektebi*'ndeki muallimliği sırasında yapılan icraatları – "Mektebin eski programını yavaş yavaş, dikkat çekmeden değiştirdiğini, müfettişin gözüne perde çekmek için ders programındaki Kur'an, Tecvid, İlm-i İlahi derslerinin sayısını artırıp saatlerini azalttığını, onların yerine Matematik, Tarih, Coğrafya ve Dil dersleri koyduğunu, fennî (aklî) bilimlere ön plana çıkardığını, Şeki'nin artık zamanın taleplerine uygun bir eğitim yoluna girdiğini; çalıştığı mektebin, asrın küçük bir irfan ocağına dönüşmekte olduğunu..." – anlatmaktadır.⁸⁰

Numanzade, yukarıda ele aldığımız, Şeki'den *Tercüman'a* gönderdiği 5 Haziran 1898 tarihli yazısı ve vatani Ahıska'dan 1899 sonlarında yine *Tercüman'a* gönderdiği mektup arasında ciddi dil ve üslup farkı olduğu görülmektedir. "Şeki mektubu" ılımlı bir üslupla, maarif yolunda yürüyenleri sanki ürkütmemek için özellikle seçilen kelimelerle, yumuşak bir dille yazıldığı⁸¹ hâlde, "Ahıska mektubu"nun sert bir dille, Numanzade'nin diğer eserlerinden aşına olduğumuz yalın, açık, keskin ifadeleriyle, özellikle de müstakbel *Molla Nesreddin* dergisinin dil ve üslubuyla yazıldığını görüyoruz.

78 İsa Həbibbəyli, *XX əsrin əvvəllərində...*, s. 77-80.

79 Bkz. Həbibbəyli, *XX əsrin əvvəllərində...*, s. 34-88.

80 Bkz. Nemanzadə, *Xatirələrım*, s. 59; Numanzade, *Kafkasya'dan İstanbul'a...*, s. 73.

81 Şeki mektubunda *Tercüman*'ın ve Gaspıralı'nın yumuşak üslubu da hissedilmektedir.

Ömer Faik Efendi'nin eleştirdiği bu karanlık muhitte kullanmış olduğu sarkazm (istihzalı) dilinin, sert iğneleyici üslubun tercih edilme nedenleri de düşündürücüdür. Birinci mektupta “ürkütmemek” gayesi güdülürken, ikincide “ürkütme”, âdeta hantal, tembel, eğitimsiz Ahıskalı hemşerilerini kamçılayıp onlara “çuvaldız batırmak” amaç edinmiştir. Numanzade'nin, yeni yüzyılın Ahıskalı Türkler açısından başladığı gibi devam etmemesi için böyle bir alaycı üslubu özellikle seçtiği anlaşılmaktadır.

Demek ki Ö. F. Numanzade'nin şimdiye kadar hak ettiği ölçüde dikkat çekmeyen, 1899'da yazılıp 1900'de yayımlanan “Ahıska mektubu”, *Molla Nasreddin* üslûbunun ve *Molla Nasreddin* edebi mektebinin temel taşlarından biri gibi yeniden değerlendirilmelidir.

Ömer Faik Numanzade'nin ilk ciddi gazetecilik faaliyeti 1903-1905 yılları arasında Tiflis'te Muhammedağa Şahtahtinski tarafından ilk sayısı 30 Mart 1903 / 13 Muharrem 1321'de çıkan *Şark-i Rus* gazetesinde başlamıştır. 10 Nisan 1883'te çıkmaya başlayan ve yirmi yıldan beri varlığını sürdüren *Tercüman*'ı saymazsak, *Şark-i Rus*, 20. yüzyılın başında Rusya'ya bağlı Türk topraklarında çıkan ilk Türkçe gazete idi. Ömer Faik'in bu gazetede faaliyetleri sadece bir köşe yazarlığı veya sıradan bir tahririye heyeti üyeliği ile sınırlı değildi, o gazetenin tüm ağırlığını omuzlayan kişilerdendi. Zira Celil Memmedguluzade'nin sözleri de bunu onaylamaktadır. Mirza Celil *Hatıratım* eserinde şöyle der:

Gazetenin (Şark-i Rus'un) başmuharriri ve müdürü Muhammed Ağa'nın kendisi idi. Ben gazete idaresine girdiğim zaman onun (Şahtahtinski'nin) idarede oturan kalem ortakları Ömer Faik Numanzade ve Samed Ağa Gaibov idi. (...) Muhammed Ağa'nın idaresinin en aktif üyeleri Ömer Faik idi ve ben idim (o zaman Samed Ağa Gaibov idareden ayrılmıştı).⁸²

Ömer Faik'in *Şark-i Rus*'taki açık imzalı yazıları otuzdan fazla olsa da bizce bu yazılar gösterilenlerle sınırlı da değildir⁸³. Biz, Ö. F. Numanzade'nin, bu gazetede “İmzasız” yazılardan da birçoğunun müellifi olduğunu düşünüyoruz. Ciddi bir üslup incelemesiyle bu yazıların kime ait olduğunu ortaya koymak mümkündür.

Ömer Faik Numanzade'nin *Şark-i Rus* gazetesindeki yazılarının her birinde düşünce tarihimizi sadece ilgilendiren değil aynı zamanda etkileyen söylemler bulunmaktadır.

82 Məmmədquluzadə, *Xatirətim*, s. 58; 62.

83 Bu yazıların künye bilgileri için bkz: Selçuk Türkyılmaz, *Şark-i Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme* (Ege Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2006.

Şark-i Rus gazetesinin Ocak 1905'te kapanmasının⁸⁴ ardından, gazetenin matbaasını Muhammedağa Şahtahtinski'den satın almak üzere bir araya gelen Ömer Faik Numanzade ve Celil Memmedguluzade, Tiflis'te ticaret yapan Nahçıvanlı tacir Meşhedi Aliasker Bağirov'un maddi desteği ile 7000 manat (ruble) karşılığında bu matbaayı C. Memmedguluzade adına satın almışlardır.⁸⁵ Sadece matbaa (basımhane) değil, neşriyat (yayınevi)⁸⁶ şeklinde de faaliyet gösteren bu kuruma "Gayret" adı verilmiş ve C. Memmedguluzade'nin *Posta Kutusu*, Ö.F. Numanzade'nin *Gayret* ve *Davet*⁸⁷ adlı eserleri, Gayret neşirleri arasında çıkan ilk yayınlardan olmuştur.⁸⁸ Şark-i Rus gazetesinden tanıdığı Mehmed Said Ordubadi'nin *Gaflet* adlı manzum eserinin kısa önsözünü de Numanzade yazmıştır. Konumuzla ilgisinden dolayı bu kısa yazının tam metnini sunuyoruz:

"Bugünkü hâlimizde cemaati okumaya heveslendirmenin en gödek (kısa) yolu bizce, açık dil ile yazılan küçük-küçük faydalı kitaplardır. Bu cür (tür) kitapları cemaat arasında neşretmek için komşu milletlerin hameyinde (?) mahsus cemiyetler, çaphaneler (basımhane), kütüphaneler vardır. / Böyle faydalı ve vacipli cemiyetlerin bizde de olması için elimizden geldiği kadar çalıştık, birçok yerlere müracaat ettik. Lâkin ahırda (sonunda) cemiyet teşkili hakkındaki ümidimiz boşa çıktığın(ı) görüp çar-nâçar öz tek elimizden gelen işe başlamaya mecbur olduk. Ve mesleğimizden hâli (?) olmayıp cemaate faydalı ve açık dil ile yazılan umde eserleri kemal-i memnuniyetle kabul edip öz harcımızla çap edip neşr (?) etmeyi – fakir ve çaresizliğimize bakmayıp – uhdemize götürüyoruz. / 'Gaflet', neşr-i savad kastıyla (eğitimin yaygınlaştırılması amacıyla) çıkardığımız eserlerin evvelincisidir. Ümid ki bundan sonra hamiyetli yazıcılarımızın, tacirlerimizin kömekliğiyle (yardımıyla) bu gibi eserlerin çoklu neşrine muvaffak olag (olalım). / 'Gayret' Heyeti namına: Ömer Faik Numanzade."⁸⁹

Gayret Matbaası'nın sıradan bir çaphane (basımhane) olmayıp bilim tarihimiz açısından büyük önem arz ettiğini belirtmeliyiz. N. Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma* kitabının "İbrahim Müteferrika" ve "Basımcılık" bölümlerini okudukça⁹⁰ *Gayret*'lilerin de birer nizam-ı ceditci oldukları anlaşılır.

84 Məmməd Cəfər Cəfərov, *Cəlil Məmmədquluzadə*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1966, s. 13; *Şark-i Rus*'un son sayısı 15 Ocak 1905/21 Zilkade 1322 tarihinde çıkan 14. sayıdır. Bkz. Türkyılmaz, s. 241-242

85 Məmmədquluzadə, *Xatiratım*, s. 62-63; Nemanzadə, *Xatirələrim*, s. 83-84.

86 'Matbaa' kelimesi daha çok 'Neşriyat' (Yayınevi) anlamında kullanılmış, matbaa (basımhane) kavramı için ise 'çaphane' kelimesinden yararlanılmıştır.

87 Ömer Faik Numanzade'nin 36 sayfalık ve tam adı *Davet-i Neşr-i Âsâre* olan eserinden bazı kısımlar için bkz.: Nemanzadə, *Xatirələrim*, s. 84-86.

88 Məmmədquluzadə, *Xatiratım*, s. 64; Nemanzadə, *Xatirələrim*, s. 84.

89 Gaflet (Türkçe Manzum bir eserdir).

90 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı-Kredi Yay., İstanbul 2003, s. 50-63.

Ömer Faik Efendi'nin, Azerbaycan'ın siyasi-toplumsal düşünce tarihindeki en önemli hizmetleri onun *Molla Nasreddin* dergisindeki faaliyetine bağlıdır. *Molla Nasreddin* dergisiyle ilgili en güzel değerlendirmelerden birini yapan Resulzade, onu *Molla Nasreddin* dergisinin dört mühim rüknünden biri saymaktadır: Celil Memmedguluzade, Ömer Faik Numanzade, Mirza Aliekber Sabir, Molla Nasreddinci ressamlar...⁹¹ Azerbaycan toplumsal düşünce tarihi ile Azerbaycan edebiyat ve matbuat tarihinde önemli bir yere sahip olan *Molla Nasreddin* dergisi, temelleri Celil Memmedguluzade ile Ömer Faik Numanzade tarafından atılan ortak bir şaheserdir.

Resulzade'nin, 22 Nisan 1916 tarihli *Açık Söz* gazetesinin 166. sayısında yayımlanmış "Molla Nasreddin" makalesinde,⁹² 1900 yılındaki Numanzade üslubunun ve genel olarak 1906'dan sonraki *Molla Nasreddin* dergisi dil ve üslubunun karakteri, niteliği ve nedenleriyle ilgili ilginç ipuçları yakalamak mümkündür. Resulzade şöyle der:

"(...) Bir muhit, hayatının nâreva olduğunu; itikatlarının, nazariyelerinin çürüklüğünü hissetmeğe başlarsa o zaman bunlara karşı vaki olan hicivleri sever, onlardan bir teşvikelb⁹³ hâsıl eder. Kendisini tazyik eden kuvvetlerin mağlup olduğunu hissederek zehir-handelerle (acı ve öfkeli gülüşlerle) gülmeye ve bu vasıta ile özünde bir kuvvet görmeye başlar. Mefkûresi sabit bir hakikat şekline girmiş olan bâtil fikirlerin cengâlinde (kalabalığından, kargaşasından) halas olur... / Fikrin azad olması, ferdin harici tesirlerden, teessüflerden halas olup da ihatalı bir akıl ve tenkit edici bir nazara malik olunması, herhangi bir terakkinin ilk zemini, birinci âmilidir."⁹⁴

Görüldüğü gibi Resulzade, Molla Nasreddin gülüşünün sosyolojik karakterini birkaç cümlede ustalıkla analiz etmiştir. Bu analizde de hem Nasreddin Hoca'ya ait özellikle siyasi fıkraların hem de *Molla Nasreddin* dergisindeki sert üsluplu yazıları (ki onların önemli bir kısmı da Numanzade'ye aittir) yazdıran itici düşüncenin teorik zeminiyle ilgili önemli saptamalar bulunmaktadır.

Ömer Faik Efendi'nin altı-yedi sene önce *Tercüman*'da yayımlanan "Ahıska Mektubu"ndaki üslup ve dili, 7 Nisan 1906'da Tiflis'te çıkmaya başlayacak olan *Molla Nasreddin* dergisindeki yazıların dili ve üslubu ile ortak özellikler

91 Rəsulzadə, s. 388.

92 Bu makale, *Molla Nasreddin* dergisinin yayımlanmaya başlamasının 10 yılılığı münasebetiyle, "Molla Nasreddin" yararına (derginin yeniden yayımlanabilmesi için) Celil Memmedguluzade'nin, 29 Nisan 1916'da Bakü'de sahneye konacak olan "Ölümler" trajikomedisinin halka bir daha duyurulması amacıyla yazılmıştır.

93 Bu kelime "teşvikat" olabilir. Metnin orijinaline ulaşamadık. Burada yanlış okunmuştur.

94 Rəsulzadə, s. 387-388.

taşımaktadır. Celil Memmedguluzade de “Sizi deyip gelmişem!” cümlesiyle başlayan “Tiflis, 7 Aprel” felyetonunda⁹⁵ (fıkrasında; mizahi yazısında) tercih ettiği dil ve üslupla, tüm Müslüman dünyasının Ahıska’dan pek farklı olmadığını beyan etmiş, Şark’ın dört bir tarafında çağdaşlaşmayı engelleyen siyaset ve din müstebitlerini kamçılamıştır. *Molla Nasreddin* ailesi, özellikle Sabir’in de katılmasıyla birlikte, büyük bir mesafe kat etmiş, edebî bir ekol oluvermiştir.

Numanzade’nin *Şark-i Rus* ve *Molla Nasreddin* dışında *İrşad* gazetesinde de çok sayıda yazısı yayımlanmıştır. Ömer Faik Bey, *İrşad* gazetesinin önemli yazarlarından biridir.⁹⁶ Tespit edebildiğimize göre onun *İrşad*’daki yazılarının sayısı otuz civarındadır. Bu yazılardan birçoğunun adları⁹⁷ bile onların, Azerbaycan’daki milli düşünce zemininin sağlamaşması, insan haklarının dile getirilmesi, milli eğitim konularının tartışılması ve demokratik değerlerin benimsenmesi yönünde önemli fikirler içerdiğini göstermektedir.

Mehmet Emin Resulzade’nin, görüşlerini en çok benimsediği gazetecinin Ömer Faik Numanzade olması, bu yazılar okundukça daha iyi anlaşılıyor. Tüm hayatını içinde bulunduğu zamanın gelişme hızına pek ayak uyduramayan Kafkasya Türklerinin mutlu geleceği için harcamış Ömer Faik Numanzade’nin toplumsal faaliyeti eğitimcilik ve gazetecilik çalışmalarına yani zihni faaliyet üzerine kurulmuştur. Düşünce ekseni bu faaliyetin en önemli şartlarından biri de “Toplumu kucaklamanın en değerli yolu olan (...) düşüncenin harekete geçirilmesidir.”⁹⁸

Azerbaycan düşünce tarihinde önemli bir yere sahip Numanzade, kişisel karakteri ve orijinal görüşleri ile entelektüel bir şahsiyettir. Yukarda kısaca sunmaya çalıştığımız hayat hikâyesinden ve özetle söz ettiğimiz faaliyetlerinden de anlaşıldığı üzere Faik Efendi bedel ödemekten hiçbir zaman kaçınmamıştır. Zira “Entelektüel, (...) bir düşünceyi son haddine kadar düşünen ve sonuçlarına da katlanan insandır.”⁹⁹ Ömer Faik Bey’in bir entelektüel olarak “ideolojiler çağı olan 20. yüzyılın anadan doğma revizyonist” yönleri de üzerinde ayrıca durulması gereken bir konudur.¹⁰⁰ Herhangi bir aydının, aynı zamanda Ömer Faik Numanzade’nin bir düşünce adamı olarak entelektüel ve revizyonist yönlerini

95 Bu felyetonun tam metni için bkz. Məmmədquluzadə Cəlil, *Seçilmiş əsərləri* (ərəb əlifbasında), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1966, s. 493-494.

96 Yıldırım İrfan Murat, “Azerbaycan’da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı”, *TEKE - Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 2/2 2013 (ss. 147-160), s. 150.

97 Ömeğin, Vasıta-yı Nicatımız Nelerdir?, *İrşad*, Sayı: 209, 1906 ;Mazlum En Büyük Zalimdir, *İrşad*, Sayı: 245, 1906; İdare-yi Ruhaniye Mektepleri [I-II], *İrşad*, Sayı: 274, 276, 1906; Milletperestlik Zamanıdır, *İrşad*, Sayı: 282, 1906; Çare-i Terakkimiz, *İrşad*, Sayı: 27, 1907; Açık Sözler, *İrşad*, Sayı: 104, 1907; Molla Nasreddin Bağlandı, *İrşad*, Sayı: 110, 1907; Düşünürüm ki, *İrşad*, Sayı: 113, 1907 vb.

98 Şemsettin Şeker, Muradımız, *Türk Düşüncesi*, Sayı: 1, s. 2.

99 Yağmur Atsız, Şehir ve Entelektüel, *Türk Düşüncesi*, Sayı: 1, Fikri-Kültürel Dergi, Sayı: 1, 2012s. 24.

100 Bu kavramlar için bkz. Atsız, s. 24.

tespit etmek için özel bir ölçü biriminin olmadığını biliyoruz. Yine de onun çağdaş (seküler) taraflarını daha somut şekilde tasavvur edebilmek için ünlü sosyolog Niyazi Berkes'in sekülerizmle ilgili saptamaları doğrultusundaki bir yaklaşımla Numanzade'nin bu konudaki pozisyonunu belirleyebiliriz. Ömer Faik Numanzade seküler bir kişiliğe sahiptir. Düşüncesi, eğitim ve gazetecilik çalışmaları, eserleri ile çağdaş bir Türk insanı, müterakki bir şahsiyettir. Numanzade "kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulmak" için ve halkını bu boyunduruğundan kurtarmak için çaba göstermiştir. Numanzade'nin "Terakki ve tekâmül mutlaka iki şarta bağlıdır: ya dinî veya siyasî tebeddülât" sözleriyle başlayan "Işığımız Sönmeyecektir!"¹⁰¹ yazısındaki görüşleri, değişim ihtiyacı yönünden çaba gösterdiğinin bir ispatıdır. Değişim için yedi sekiz yaşından beri ailesinden ayrı yaşamak zorunda kalan, defalarca tutuklanan, 65 yaşında kurşuna dizilerek öldürülen mütefekkirin ömrü, baştan sona kadar bu değişim çabası için ödenmiş bir bedeldir. Numanzade, gerçek din ile siyasileştirilmiş, sömürü âleti hâline getirilmiş dini birbirinden ayırır. *İrşad*'da yayımlanmış "Çâre-i Terakkimiz" yazısında Numanzade, Müslümanlar ile diğer din mensuplarını karşılaştırmakta, Müslümanların kötü durumunu İslamiyet'in kaidelerine yeterince uyulmamasına ve cehalete bağlamaktadır.¹⁰² Onun *Şark-i Rus*'ta yazdığı "Dünya Mümin için Zindandır"¹⁰³; "Bir Mukaddime: Putperestlik mi Müslümanlık mı? [1]"¹⁰⁴; "Bir Mukaddime: Putperestlik mi Müslümanlık mı? [2]"¹⁰⁵ vb. yazıları da bu kabildendir. Numanzade, dinin toplum yararına kullanılması, sadece uhrevî değil, dünyevî ihtiyaçları da karşılaması yönünde ikna olmuş birisidir. Onun *Şark-i Rus*'ta yayımlanan "Hutbe ve Cuma Namazı"¹⁰⁶ yazısı bu konudadır.

Genelde sosyal demokrasiye inanan Faik Efendi, milliyetçi tutumuyla da dikkat çekmektedir. Numanzade'nin ses getiren yazılarından birinde – 1917'de *Qardaş Köməyi (Kardeş Yardımı)* dergisinde yayımlanan "Men Kimem? (Ben Kimim?)" yazısında altını çizerek belirttiği şu sözleri, onun milliyetçi tarafını da açıkça ortaya koymaktadır:

"(...) Sen kendi tatlı dilini cızığından çıkarıp bugünkü acınacak hâle salan Arap alfabe ve yazısından önce senin güzel bir alfaben ve yazın vardı. / Ey kendini kaybeder, unuttur derecede misafirperverlik, başkalarına saygı

101 Ö. F. Numanzade, Işığımız Sönmeyecektir, *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım)*, *Azerbaycan Türk Edebiyatı IV*, Kültür Bakanlığı Yay. / 1481, Türk Dünyası Edebiyatı Dizisi/32, Ankara 1993, s. 204.

102 Faik Numanzade, Çâre-i Terakkimiz, *İrşad*, 16 Fevral 1907 / 16 [17] Muharrem 1325, Sayı: 27, s. 1.

103 Numanzade, Dünya Mümin için Zindandır, *Şark-i Rus*, 4 Dekabr 1904 / 9 Şevval 1322, Sayı: 240, s. 2-3.

104 Numanzade, Bir Mukaddime: Putperestlik mi Müslümanlık mı? [1], *Şark-i Rus*, 14 Dekabr 1904/19 Şevval 1322, Sayı: 249, s. 2-3.

105 Numanzade, Bir Mukaddime: Putperestlik mi Müslümanlık mı? [2], *Şark-i Rus*, 15 Dekabr 1904/20 Şevval 1322, Sayı: 250, s. 2-4.

106 Bkz. F. Numanzade, Şehir Mektubu – Hutbe ve Cuma Namazı, *Şark-i Rus*, 9 May 1903 / 24 Safer 1321, Sayı: 17, s. 2-3.

gösteren Türk! Hiç unutma ki senin ruhun, senin düşüncen, senin varlığını henüz senin özünde iken sen bugünkü gibi dilsiz, yazısız yani milli nişanesiz değildin... / Ey Türk! İyi bil ki bugünkü mahşerin sür-ü İsrail'i ilime, milli ittihadada davet ediyor! Şimdinin siyasi felsefesi terakkiyi milliyetçilikte görür. Zamanın şevket ve sahavet binası milliyetçilik temeli üstünde kurulur. Asrın ruhu milliyetçilikle beslenir, büyür. Geçmiş asırların, geçmiş siyasi akidelerin çizdiği coğrafi sınırları şimdiki etnografya yavaş yavaş siliyor... / Bugün iyiden iyiye anlıyorum ki dinî akideden sonra insanda doğan dünyevî akidelerin birincisi millet-perverlik akidesidir; içtimai felsefenin baş ve kendini tanımak felsefesidir, milletini bilmek ilmidir..."¹⁰⁷

Numanzade'nin, milli edebiyatı milli devletçilik ve milli düşünce kaynağı olması yönünden nasıl gördüğünü Nağı Şeyhzamanlı'nın (Keykurun'un), kendisiyle ilgili anılarından naklen özetliyoruz. Batum'dan İstanbul'a birlikte yolculuk yaptıkları sırada, bu iki yol arkadaşının arasında bir kırgınlık da olmuştur. Sert bir mizaca sahip Ömer Faik Numanzade yol boyunca düşünmüş ve yol arkadaşı Şeyhzamanlı'ya söylediklerinden pişman olmuş ki İstanbul'da görüştükları Talat Paşa'nın huzurunda, Azerbaycan matbuatında yetişmiş eski bir gazeteci, Azerbaycan usul-i cedit mekteplerinde görev almış eski bir eğitimci olduğunu, uzun yıllar boyunca Azerbaycan basınında çalıştığını ve Azerbaycan Türklerini çok iyi tanıdığını dile getirdikten sonra şunları söylemiştir: "Paşam! Ben gazeteciyim. Azerbaycan matbuatında çok çalıştım. Azerbaycan halkı, Türk kimliğini kesinlikle idrak etmiş bir millettir. Onlar istiklale layıktırlar zira güçlü bir edebiyatları vardır..."¹⁰⁸

Numanzade'nin milli dil konusundaki düşüncelerini kaleme aldığı onlarca yazısı bulunmaktadır. Onlardan birkaçının sadece künye bilgilerini vermekle yetiniyoruz: "Dilimiz ve İlmâmız"¹⁰⁹ ; "ğ – ñ Harfleri"¹¹⁰ ; "Yazımız, Dilimiz, İkinci İlimiz"¹¹¹ vb. yazılarında dil konuları en ilginç yönlerden ele alınıp irdelenmiş, yorumlanmıştır. Numanzade'nin dil konusundaki değerli görüşlerine¹¹²

107 Bkz. *Qardaş Köməyi (Kardeş Yardımı)*, s. 30-34.

108 Nağı Şeyhzamanlı, Türkiyənin yardımını təmin etmək, *Azərbaycan mühacirət irsi* (Yayına hazırlayan Nəsiman Yaqublu), "Elm və Təhsil" nəşriyyatı, Bakı 2011, s. 194.

109 Numanzade, Dilimiz ve İlmâmız, *Şark-i Rus*, 7 Aprel 1904/4 Safer 1322, Sayı: 40, s. 2-3.

110 Numanzade, ğ – ñ Harfleri, *Şark-i Rus*, 19 İyun 1904/18 R. Evvel 1322, Sayı: 78, s. 3.

111 Yazımız, Dilimiz, İkinci İlimiz, *Terakki* gazetesinin 10.02.1909, 22.02.1909, 26.02.1909, 03.03.1909, 12.03.1909, 15.03.1909, 16.03.1909 tarixli sayıları. Bu yazı dizisi, "İkinci il" ders kitabı hakkında A. Hüseynzade'nin aynı adlı yazısına cevap olarak kaleme alınmıştır.

112 Ömer Faik Numanzade'nin dil ve dilbilim konusundaki görüşlerinden bir kısmı meslektaşımız Doç. Dr. Qalibə Hacıyeva tərəfindən incelenmiş və iki çalışmada ele alınmışdır: Hacıyeva Qalibə, *Ömər Faiq Nemanzadənin əsərlərində dil və dilçilik məsələləri (Metodik vəsait)*, "Nurlan" nəşriyyatı, Bakı 2007; Galibə Hacıyeva, "Ömər Faiq Nemanzade'nin Ortak Türk Dilinin Gelişmesinde Çabaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 2/7, Spring 2009, s. 128-132.

onun, adında dil çağrışımı olmayan yazılarında bile rastlıyoruz. Örneğin, Faik Efendi, “Aşk ve Muhabbet” makalesinde şöyle der:

“Ben burada dilin gerek dirilik ve medeniyet, gerekse siyaset âlimlerinde ne işler gördüğünü ve ne derecede ehemmiyetli olduğunu sayacak değilim. Kars'ta binlerce kardeşlerimizin hâlâ bir lokma ekmeğe feryadı kesilmediği bir vakitte böylesi dil meseleleri ile gün geçirmek elbette yahşi (iyi) görünmez. Ne edeyim ki bizi millet muhabbetinden geri koyan sebeplerin biri de dilimizdir. Daha doğrusu dilsizliğimizdir. Açık dil ile geniş edebiyatımızın olmamasıdır. Bugün bu yazılarımla ancak gödekçe (kısaca) yâda salmak istiyorum ki milletimizi sevmek için en ileri (önce) dilimizi sevmeliyiz. Hem de aşk ve muhabbetle sevmeliyiz ki hiçbir şey ona engel olmasın. Muhabbetlerimizin en üst katına dil muhabbetini çıkarmalıyız...”¹¹³

Ömer Faik Numanzade realist bir eğitimci, gerçekçi bir gazeteci-yazardır. Eğitimciliği ve gazetecilik faaliyeti de hep çağın gerçekleri üzerine kuruludur.

Sonuç

Ömer Faik Numanzade şahsiyetiyle ilgili ayrıntılı tespitlerde bulunmak bir makalenin boyutunun çok çok ötesindedir. Keza bu çalışmada dile getirilen hususlar Numanzade'nin sadece birkaç yönünü ortaya koyabilirse amacına ulaşmış sayılacaktır.

Ömer Faik Numanzade, 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde –Türk dünyasında modernleşme sürecinde – Azerbaycan'ın öncü aydınlarından biri olmuştur. Temel insan haklarına son derece saygılı olan Ömer Faik Numanzade'nin kadın hakları savunucusu olduğunu da söyleyebiliriz. Onun şu sözlerinin bugün bile geçerli olduğu inkâr edilemez: “Günlük hayatımızda içtimaî yaralarımızın en korkulu ve en zararlılarından biri de kadına karşı beslediğimiz kara fikirler ve vahşi âdet ve işlerimizdir. Onlar hakkında edilen zulüm ve işkenceler azalmak yerine gündün güne artmaktadır...”¹¹⁴

Numanzade, usul-i kadimin (eski usul eğitimin) zaman kaybından başka bir işe yaramadığını görmüş, yeni usul mektepler tesis etmiş, bu mekteplerde milletine çağ atlatarak öğrenciler yetiştirmiştir. Bir taraftan eğitimcilik, diğer yandan da gazetecilikle bu işi taçlandırmayı başarmıştır. Çalışmalarındaki sistematikliğin nedeni de bu olsa gerektir. Zira var olan bir şeye, “gerçeklere” dayanmayan, “ontolojisi olmayan bir fikrin sistemolojisi de olmaz.”¹¹⁵

113 Hacıyeva, *Ömer Faiq Nemanzadənin ...* s. 13.

114 Numanzade'nin *Eserleri*'nden naklen Askerova, s. 115.

115 Sait Başer, Şemsettin Şeker vd., “Sadettin Ökten ile Medeniyet Sohbeti”, *Türk Düşüncesi*, Sayı: 1, s. 32.

Ömer Faik Numanzade ve Azerbaycan Düşünce Tarihindeki Yeri

Eğitimsiliği, gazeteciliği, siyaset adamlığı, kadın hakları savunuculuğu, dinî fanatizmi sert bir şekilde eleştirmesi gibi yönleriyle dikkat çeken bu düşünce adamı; Milli Azerbaycan ideolojisi olan Müsavatçılığın oluşması ve şekillenmesinde de görüşlerinden örnek alınmış kişilerin başında gelmektedir.

Nazım MURADOV

Kaynakça

Açık Sözler, *İrşad*, Sayı: 104, 1907.

Akgün Sibel, Aydın Kimliği ile Nihat Erim'in Kıbrıs Sorunu'nda Yeri ve Önemi (1956 - 1965), *SOBİDER Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 13, Ağustos 2017 (ss. 71-97).

Akpınar Yavuz, 1905'e kadar Rusya Türklerinde Matbaalar ve Matbuat: 1, *Yeni Türk Edebiyatı Dergisi*, Sayı: 2, Ekim 2010 (ss. 139-144).

Akpınar Yavuz, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yay., İstanbul 1994.

Aktaş Şerif, Osman Gündüz, *Yazılı ve Sözlü Anlatım*, 17. Baskı, Akçağ Yay., Ankara 2013.

Askerova Aynur, 'Molla Nasreddin' Dergisinin Görünmeyen Yüzü: Ömer Faik Numanzâde, 21. *Yüzyılı Nasrettin Hoca ile Anlamak Uluslararası Sempozyum*, Akşehir, 8-11 Mayıs 2008, 21. *Yüzyılı Nasrettin Hoca İle Anlamak*, Ankara 2009 (ss. 105-120).

Atsız Yağmur, Şehir ve Entelektüel, *Türk Düşüncesi*, Sayı: 1, Fikri-Kültürel Dergi, Sayı: 1, 2012, s. 24.

Axundov Nazım, *Sənədlərin dili ilə*, "Yazıçı", Bakı 1980.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild, "Lider" nəşriyyatı, Bakı 2004.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild, "Lider" nəşriyyatı, Bakı 2005.

Azerî Matbuatının Muhtasar Tarihçesi, *Yeni Kafkasya* dergisi, 3. Yıl, Sayı: 9, TEAS Press, İstanbul 2018 (ss. 132-135).

Bakü Kız Mektebi, *Tercüman*, 8 Ekim 1901 (7 Receb-i Şerif 1319), Sayı: 37.

Bakü'de Aleksandra Kız Mektebinin Resm-i Küşadı, *Tercüman*, 22 Ekim 1901 (23 Receb-i Şerif 1319), Sayı: 39.

Başer Sait, Şeker Şemsettin vd., "Sadettin Ökten ile Medeniyet Sohbeti", *Türk Düşüncesi*, Sayı: 1, s. 32.

Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım) Azerbaycan Türk Edebiyatı IV, Kültür Bakanlığı Yay., 1481, Türk Dünyası Edebiyatı Dizisi 32, Ankara 1993.

- Bir Milyonluk Hayr-ı Hayrat, *Tercüman*, 31 Aralık 1900 (22 Ramazan 1318), Sayı: 48.
- Bir Müslimenin Mektubu, *Tercüman*, 9 Eylül 1901 (9 Cemaziyülahir 1319), Sayı: 33.
- Cəfərov Məmməd Cəfər, *Cəlil Məmmədquluzadə*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1966.
- Devellioğlu Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (“i’tikâf” maddesi), 18. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001.
- Gaspıralı İsmail, Zakafkazya Boyu: Ahıska ve Ahalkerek, *Seçilmiş Eserleri: 3 Dil – Edebiyat – Seyahat Yazıları* (Neşre hazırlayan Yavuz Akpınar), Ötüken Yay., İstanbul 2008, s. 348-349.
- Gökdemir Ahmet Ender, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.: 111, Ankara 1989.
- Hacıyeva Galibe, Ömer Faiq Nemanzade’nin Ortak Türk Dilinin Gelişmesinde Çabaları, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 2/7, Spring 2009 (ss. 128-132).
- Hacıyeva Qalibə, *Ömər Faiq Nemanzadənin əsərlərində dil və dilçilik məsələləri (Metodik vəsait)*, “Nurlan” nəşriyyatı, Bakı 2007.
- Həbibbəyli İsa, “Ömər Faiq Nemanzadə”, *XX. əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları*, “Nurlan”, Bakı 2004 (ss. 77-80).
- Həsənli Cəmil, *Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti: 1920-1939*, “Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı 2012.
- Hoşnidî ve Tebrik Telegramları, *Tercüman*, 31 Ekim 1901 (2 Şaban 1319), Sayı: 40.
- İdare-yi Ruhaniye Mektepleri [I-II], *İrşad*, Sayı: 274, 276, 1906.
- Kız Mektepleri, *Tercüman*, 16 Haziran 1901(14 R. Ahir 1319), Sayı: 26.
- Koçal Yakup Bilgin, Bizim Düşüncemiz., *Türk Düşüncesi*, Fikri-Kültürel Dergi, Sayı: 1, 2012, s. 1.
- Mazlum En Büyük Zalimdir, *İrşad*, Sayı: 245, 1906.

Nazım MURADOV

Mehmetkuluzade Hamide, *Azərbaycan'da Yenilikçi Bir Öncü: Celil Mehmetkuluzade* (Hazırlayan: Fatma Özkan), T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 2002.

Mektep İlanı, *Tercüman*, 16 Haziran 1901 (14 R. Evvel 1319), Sayı: 22.

Memmedli Şureddin, Ahıskalı Ömer Faik Numanzade'nin Edebî Kişiliği ve Bir Makalesi, http://www.ahiska.org.tr/wp_pdf/sayi13/parcali/39_sayi13.pdf (Erişim tarihi: 03.08.2018).

Məmmədquluzadə Cəlil, *Seçilmiş əsərləri* (ərəb əlifbasında), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1966.

Məmmədquluzadə Cəlil, *Xatiratım*, “Gənclik” nəşriyyatı, Bakı 1971.

Milletperestlik Zamanıdır, *İrşad*, Sayı: 282, 1906.

Molla Nasreddin Bağlandı, *İrşad*, Sayı: 110, 1907.

Muradov Nazım, “Tercüman” Gazetesinde Gence, Nuha (Şeki) ve Çevresi, *VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi (Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi)*, 13-15 Ekim 2015, Gence, Azerbaycan, II. Cilt (Yayına haz.: Merve Uğur), TC AKM Yayınları, Ankara 2017 (ss. 1705-1770).

Muradov Nazım, Mehmet Emin Resulzade'nin ‘İnsanlara Hürriyet, Milletlere İstiklal!’ Söylemi Üzerine Notlar, *100. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Uluslararası Kongresi*'nde Eskişehir, 26-27 Mayıs 2018 (Editörler: Mehmet Topal, Rza Mammadov), Eskişehir 2019 (ss. 369-387).

Nemanzadə Ömər Faiq, *Seçilmiş əsərləri* (Tərtibçi və ön sözün müəllifi Ş. Qurbanov) Şərq-Qərb, Bakı 2006.

Nemanzadə Ömər Faiq, *Seçilmiş əsərləri*, “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı 1992.

Nemanzadə Ömər Faiq, *Xatirələrım*, “Gənclik” nəşriyyatı, Bakı 1985.

Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (Yayına haz.: Ahmet Kuyaş), 4. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003.

Numanzade F., Şehir Mektubu – Hutbe ve Cuma Namazı, *Şark-ı Rus*, 9 May 1903 / 24 Safer 1321, Sayı: 17, s. 2-3.

Numanzade Faik, Çâre-i Terakkimiz, *İrşad*, 16 Fevral 1907 / 16 [17] Muharrem 1325, Sayı: 27, s. 1.

- Numanzade Ö. F., Işığımız Sönmeyecektir, *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım), Azərbaycan Türk Edebiyatı IV*, Kültür Bakanlığı Yay. / 1481, Türk Dünyası Edebiyatı Dizisi / 32, Ankara 1993, s. 204.
- Numanzade Ömer Faik, *Kafkasya'dan İstanbul'a Hatıralar* (Haz. İrfan Murat Yıldırım, Fazıl Gökçek), Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- Numanzade, Bir Mukaddime: Putperestlik mi Müslümanlık mı? [1], *Şark-ı Rus*, 14 Dekabr 1904/19 Şevval 1322, Sayı: 249.
- Numanzade, Bir Mukaddime: Putperestlik mi Müslümanlık mı? [2], *Şark-ı Rus*, 15 Dekabr 1904/20 Şevval 1322, Sayı: 250.
- Numanzade, Dilimiz ve İmlâmız, *Şark-ı Rus*, 7 Aprel 1904/4 Safer 1322, Sayı: 40, s. 2-3.
- Numanzade, Dünya Mumin için Zindandır, *Şark-ı Rus*, 4 Dekabr 1904/9 Şevval 1322, Sayı: 240, s. 2-3.
- Numanzade, Faik, Çâre-i Terakkimiz, *İrşâd*, 16 Fevral 1907/16 [17] Muharrem 1325, Sayı: 27.
- Numanzade, ğ – ñ Harfleri, *Şark-ı Rus*, 19 İyun 1904/18 R. Evvel 1322, Sayı: 78, s. 3.
- Petrov Grigoriy, *Beyaz Zambaklar Ülkesinde (Atatürk'ün Okulların Müfredatına Konulmasını İsteddiği Kitap)*, (Rusçadan çeviren Elnur Osmanov), Koridor Yayınları, İstanbul, 2007.
- Qardaş Köməyi (Kardeş Yardımı)*, TİKA, Azərbaycan GYF, Bakı 2012.
- Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, Əsərləri – III. Cild (1915-1916) (Haz. Şirməmməd Hüseynov), “Elm” nəşriyyatı, Bakı 2012,
- Sabir Mirzə Ələkbər, *Hop-hopnamə* (Tərtib edən: Məmməd Məmmədov), “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı 1980.
- Şeker Şemsettin, “Muradımız”, *Türk Düşüncəsi*, Sayı: 1, Fikri-Kültürel Dergi, Sayı: 1, 2012, s. 2.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, “münevver” maddesi, İstanbul, Çağrı Yayınları (7. Baskı), 1996, s. 1422

Nazım MURADOV

Şeriatı Ali, *İnsanın Dört Zindanı* (Çeviren: Hüseyin Hatemi), 5. Baskı, İşaret Yay., İstanbul 1997

Şeyxzamanlı Nağı, Türkiyənin yardımını təmin etmək, *Azərbaycan mühacirət irsi* (Yayına hazırlayan Nəsiman Yaqublu), “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, Bakı 2011.

Süleymanov Manaf, *Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim*, “Azərənəşr”, Bakı 1987.

Terakki Eserleri, *Tercüman*, 22 İyul (Temmuz) 1897 – 5 R. Evvel 1315, Sayı: 29, s. 2-3.

Tercüman, 23 Dekabr (Aralık) 1901/25 Ramazan 1319, Sayı: 47.

Tercüman, 5 İyun [Haziran] 1898/28 Muharrem 1316, Sayı: 22, s. 3

Tercüman, 7 Yanvar [Ocak] 1900/18 Ramazan 1317, Sayı: 1, s. 3.

Turan Azər, *Əli bəy Hüseyinzadə*, “Salam Press” nəşriyyatı, Moskva 2008.

Türkçe Sözlük, Birinci Cilt (A-J), “aydın” maddesi, 8. baskı, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1998.

Türkyılmaz Selçuk, Şark-ı Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme (Ege Üniversitesi SBE Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2006.

Vasıta-yı Nicatımız Nelerdir?, *İrşad*, Sayı: 209, 1906.

Yıldırım İrfan Murat, “Azerbaycan’da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı”, *TEKE - Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 2/2 2013 (ss. 147-160).

Yıldız Saadettin, *Tanzimat Dönemi Edebiyatı*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2006.

Zamanov Abbas, “Ömər Faiq Nemanzadə”, *Seçilmiş əsərləri* (Çapa hazırlayan İsa Həbibbəyli), “Çinar-Çap” nəşriyyatı, Bakı 2003 (s. 221-229).

Zerdabî Hasan, “Rusya’da Evvelimci Türk Gazetesi”, *Hayat gaz.*, 28 Dekabr (Aralık) 1905, Sayı: 129.